

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक हुरी चल्नुअघि कवितासङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको पाठ्यांश नेपा. शि. (५९८) को अनुसन्धानपत्रको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो ।

१.३ समस्याकथन

‘हुरी चल्नुअघि’ कविता सङ्ग्रह ऋषिराम भुसालद्वारा लेखिएको हो । वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलन सुरू हुनुअघिको सामाजिक, राजनीतिक र व्यक्तिगत जीवनका विविध अवस्था र परिस्थितिलाई कविताले विषयवस्तु बनाएका छन् । तत्कालीन अवस्थाका विकृति, विसङ्गति, सामाजिक पीडा, वेदना र त्यसबाट समाजमा उत्पन्न अन्तर्द्वन्द्व नै कविताका बीजभूमि हुन् । यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूको आफ्नै भाषिक विशेषता छ । भाषाशिल्पको स्वपनले कवितालाई मौलिकताको आवरण लगाइ दिएको छ । यस्ता विशिष्ट कविताहरूको रचना भए तापनि कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण नहुनु मूल समस्या बनेर आएको छ । यसै मूल समस्यासँग सम्बन्धित रहेर निम्न समस्याहरूको अध्ययन गरिएको छ :

- क) कविताहरूको भाषिक संरचना कस्तो छ ?
- ख) अभिव्यक्तिमा कस्तो भाषाशैलीको उपयोग गरिएको छ ?
- ग) चयन र अग्रभूमि निर्माणको स्थिति कस्तो छ ?
- घ) विचलन र समानान्तरताको स्थिति कस्तो छ ?

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

‘हुरी चलनुअघि’ कविता सङ्ग्रहभित्र सङ्कलित कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्नु यस अनुसन्धानको विशिष्ट उद्देश्य रहेको छ । यसै मूल उद्देश्यसँग सम्बन्धित अन्य निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- क) कविताहरूको भाषिक संरचनाको पहिचान गर्नु,
- ख) अभिव्यक्ति प्रक्रियाको खोजी गर्नु,
- ग) चयन र अग्रभूमि निर्माण प्रक्रियाको विश्लेषण गर्नु,
- घ) कवितामा विचलन र समानान्तरताको स्थितिको विश्लेषण गर्नु ।

यस अनुसन्धानमा मूलतः यिनै उद्देश्यहरूको अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

खोज एवम् अनुसन्धानकार्य आफैमा औचित्यपूर्ण छ । यसमा साथै विश्व साहित्यमा शैलीवैज्ञानिक अध्ययन परम्परा भाङ्गिदै विशिष्ट बन्दै गएको स्थिति छ । यस परिप्रेक्ष्यमा नेपाली समालोचना क्षेत्रमा कविताहरूको काव्यशास्त्रीय अध्ययन परम्परा सुदीर्घ र फराकिलो भए पनि शैलीवैज्ञानिक अध्ययन परम्परा फराकिलो छैन । विश्व साहित्य हुँदै नेपाली साहित्य समालोचना क्षेत्रमा नवीन अध्ययन परम्पराका रूपमा देखा परेको शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको महत्त्व स्पष्ट छ ।

नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा ऋषिराम भुसालद्वारा लिखित ‘हुरी चलनुअघि’ कविता सङ्ग्रह वि.सं. २०४६ सालको परिवेशभन्दा अगाडिका राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विषयवस्तुमा आधारित छ । तत्कालीन सामाजिक राजनीतिक विकृति, विसङ्गति र जनजीवनका पीडा अन्तर्वेदना निरीहतालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका कविताहरू सामयिक छन् । कविताको भावलाई भाषाशिल्पले बहन गर्न समर्थ रहेकाले भाषाशिल्पले भावलाई जीवन्त पारेको छ । यस्तो भाव र भाषाशिल्पको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गरिएकाले स्रष्टा र यो कृतिको अध्ययन गर्न चाहने सबैका लागि यो अध्ययन उपयोगी देखिन्छ । विशिष्ट खोज अनुसन्धानपछि तयार पारिएको यो अध्ययन औचित्यपूर्ण हुनुका साथै महत्त्व पनि स्पष्ट छ ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

कविता सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन परम्परा त्यति लामो र फराकिलो पाइदैन । साहित्यका अन्य विधामा प्रशस्त शैलीवैज्ञानिक अध्ययन भएको पाइन्छ । व्यक्तित्व र कृतित्वको काव्यशास्त्रीय अध्ययन भएका छन् । स्रष्टा ऋषिराम भुसालको व्यक्तित्व र कृतित्वमा अध्ययन भैसकेको छ, तापनि 'हुरी चल्नुअघि' कविता सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषण भएको पाइदैन । यहाँ कविता सङ्ग्रहसम्बन्धी भएका विभिन्न अध्ययनहरूलाई पूर्वकार्यको रूपमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

मोदनाथ आश्रितले **हुरी चल्नुअघि** (२०४९) कवितासङ्ग्रहको भूमिकामा विशिष्ट कविता र कविता पङ्क्तिहरूको चर्चा गरेका छन् । कविता बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार, छन्द आदिको सुन्दर संयोजन गरिएको विशिष्ट कृतिका रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

हिरण्यलाल ज्ञवालीले दैनिक जनसंघर्ष बुटवल, वर्ष ५, अङ्क, ५९, २०५१ भाद्र २० मा **हुरी चल्नुअघिका भुसाल** शीर्षकमा कवितासङ्ग्रहको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् ।

शालिकराम पौड्यालले (२०६५) **रूपन्देही जिल्लाको कविताको इतिहास : सर्वेक्षण र विश्लेषण** पुस्तकमा ऋषिराम भुसाल र 'हुरी चल्नुअघि' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेका छन् । यो अध्ययन ऋषिराम भुसालको व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा सीमित रहेको छ । भाषाशैली, बिम्ब, अलङ्कार, प्रतीक आदिको चर्चा गरिएको छ । मानव सभ्यतामा देखिएका विसङ्गति, विकृति, जनजीवनका अफ्ठयारा परिस्थिति, विकृत राजनीति जस्ता विविध विषयमा आफ्नो अनुभूति प्रस्तुत गरेका कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

मुकुन्दहरि ज्ञवालीले (२०६३) **साहित्यकार ऋषिराम भुसाल : व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकमा अध्ययन गरेका छन् । यो अध्ययन साहित्यशास्त्रीय प्रक्रियामा आधारित छ । यसमा ऋषिराम भुसालको व्यक्तित्व, साहित्य यात्रा, भुसालका कविताकृतिहरूको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

साहित्यकार ऋषिराम भुसालका बारेमा गरिएका अध्ययनहरू यिनै रहेका छन् । यो सबै अध्ययन शैलीवैज्ञानिक अध्ययन परम्पराभन्दा निकै पर छन् । 'हुरी चल्नुअघि' कविता सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक विशिष्ट अध्ययनको अभाव देखिएकाले यही अभाव परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत शोधकार्य गर्न खोजिएको छ । यद्यपि प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति उपर्युक्त

कार्यबाट धेरैथोर सघाउ पुगेको र प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्नका तिनको आवश्यक सहयोग लिइएको छ ।

१.७ अध्ययनको सीमा

सीमा निर्धारणले अध्ययनलाई व्यवस्थित बनाउँदछ । सीमा निर्धारण नगरिकन गरिएको अध्ययनले ठोस निष्कर्ष प्रदान गर्न सक्दैन । तसर्थ अनुसन्धानमा सीमा निर्धारणको आफ्नै महत्त्व रहन्छ ।

यस अध्ययनको शीर्षक 'हुरी चलुअघि कवितासङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन' राखिएको भए तापनि अध्ययनको प्रयोजन र अध्ययन सुदीर्घ भई आवश्यकताभन्दा बढी तन्किने भएकोले नमुना छनौट पद्धतिका आधारमा कविताहरूको छनौट गरी निश्चित सीमाभित्र बाधी अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनलाई विशिष्ट बनाउन 'हुरी चलुअघि' कविता सङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत 'वीणा', 'प्रज्ञा- जो बिकेको छ', 'दीपावली', 'छव्वीसौं जन्मदिवसमा', 'विद्रोह काला रातहरूसँग' नामक कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि

कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्ने क्रममा प्राथमिक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । शोधनायक ऋषिराम भुसाल र सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग छलफल तथा अन्तर्वार्ता विधिद्वारा सामग्री सङ्कलन गरिनुका साथै पुस्तकालयीय अध्ययन सामग्री सङ्कलनको प्रमुख स्रोत बनेको छ । यिनै प्राप्त सामग्रीहरूलाई व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिद्वारा अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई मुख्यतः निम्न लिखित अध्ययन शीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ ।

अध्याय एक	:	शोध परिचय
अध्याय दुई	:	शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय
अध्याय तीन	:	शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको पृष्ठभूमिमा कविता सिद्धान्तको अध्ययन
अध्याय चार	:	भाषाका आधारमा कविताहरूको अध्ययन
अध्याय पाँच	:	निष्कर्ष तथा उपसंहार

शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ परिचय

कुनै कार्य वा गतिविधिको ढङ्ग ढाँचा वा विधिलाई शैली भनिन्छ । शैली भाषिक अभिव्यक्तिको तरिका हो अर्थात् भाषिक अभिव्यक्तिको खास ढङ्ग, कला वा रीति र विभिन्न विषयवस्तुहरूलाई प्रस्तुत गर्ने तौरतरिकालाई शैली भनिन्छ । विषय, व्यक्ति, प्रयोजन, परिवेश आदिले गर्दा शैलीमा विभिन्नता आउँछ । भाषाको अभिव्यक्तिमा पाइने यस्तै शैलीगत विविधतासम्बन्धी भाषावैज्ञानिक अध्ययनलाई शैलीविज्ञान भनिन्छ (शर्मा :२०६२:२६१) ।

शैली तत्सम शब्द हो । संस्कृतको 'शील्' धातुबाट शैली शब्द व्युत्पन्न भएको हो भन्ने दृष्टिकोण पाइन्छ । शील शब्दलाई विभिन्न अर्थमा संस्कृतका ग्रन्थहरूमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । तर संस्कृत साहित्यशास्त्रमा यसको खास चर्चा पाइन्छ । संस्कृत साहित्यशास्त्रका रीति, वृत्ति, मार्ग, सङ्घटना आदिसँग शैलीको समानता देखाइन्छ, तर शैली, रीति, वृत्ति आदि उही नभएर भिन्न कुरा हुन् ।

शैलीविज्ञान अङ्ग्रेजी शब्द **स्टाइलिस्टिक्स**को समानार्थी नेपाली शब्द हो । अङ्ग्रेजी शब्द **स्टाइल**मा **इस्ट** र **इस्क** जोडिएर यस शब्दको निर्माण भएको छ । उन्नाइसौं शताब्दीको प्रारम्भमा सर्वप्रथम जर्मनमा **स्टुलिस्टिक** शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीमा चाँहि **स्टाइलिस्टिक** शब्दको प्रयोग सन् १८८२ मा भएको पाइन्छ । वस्तुतः भाषावैज्ञानिक शैलीविज्ञानको प्रारम्भ आधुनिक भाषाविज्ञानका जन्मदाता **फर्डिन्यान्ड डि सस्युर**बाट नै भएको मानिन्छ । साहित्यिक समालोचना क्षेत्रमा पारिभाषिक शब्दका रूपमा लिइने शैलीलाई हाल अङ्ग्रेजी शब्द 'स्टाइल' को समानार्थी शब्दका रूपमा लिइन्छ । शैली भनेको विशिष्ट किसिमको भाषिक प्रयोग हो । शैली भाषिक अभिव्यक्तिको तरिका हो । शैलीको सम्बन्ध साहित्यिक कृतिको संरचना र भाषिक संरचनासँग हुन्छ । त्यसैले शैलीलाई मध्यवर्ती मानिन्छ । यही सम्बन्ध सूत्रलाई शैलीविज्ञानले पहिल्याएर साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्छ । यसका लागि उपलब्ध भाषिक विकल्पमध्ये सुहाउँदो विकल्पको चयन, चयन गरिएका विकल्पको उचित संयोजनजस्ता कार्य गरिन्छ । यसरी कुनै कृतिमा निहित शैलीको वस्तुगत ढङ्गबाट विश्लेषण गर्ने शास्त्र वा विज्ञानलाई शैलीविज्ञान भनिन्छ ।

शैलीविज्ञान खासगरी साहित्यिक लेखसम्बन्धी अवधारणा भएकाले यसमा साहित्यिक कृतिको विभिन्न पक्षबाट विश्लेषण र विवेचना गरिन्छ ।

२.२ शैलीविज्ञानका परिभाषाहरू

शैलीविज्ञानका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूको आ-आफ्नै किसिमको मत रहेको पाइन्छ । शैलीविज्ञानसम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूले प्रकट गरेका केही मतहरूलाई तल प्रस्तुत गरिन्छ :

चार्ल्स वालीका अनुसार शैलीविज्ञानको कार्य व्यवस्थित भाषाका अभिव्यक्तिहरूको अध्ययन हो जुन अध्ययन त्यसमा निहित प्रभावकारी तत्त्वहरूका आधारमा गरिन्छ अर्थात् भाषाका माध्यमबाट हुने संवेदनशीलताको अभिव्यक्ति तथा संवेदनशीलतामा आधारित भाषाका माध्यमबाट हुने भाषा व्यापारको अध्ययन गर्नु नै शैलीवैज्ञानिक अध्ययन हो । टर्नरका अनुसार शैलीविज्ञान साहित्यिक (कथ्य) भाषाका विविध प्रयोगहरूको अध्ययन र विश्लेषणमा केन्द्रित रहन्छ । जानाजान गरिएका विशिष्ट भाषिक प्रयोगहरूको साथमा यसले सूक्ष्म र जटिल प्रयोगहरूको पनि विवेचना गर्छ । डेभिड क्रिस्टलका अनुसार शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानकै नवीन शाखा हो जसअन्तर्गत भाषाका विशेषताहरूको अध्ययन गरिन्छ । यसलाई छुट्टाछुट्टै परिस्थितिमा विल्कुल बेग्लै किसिमको प्रयोग गरिएको हुन्छ र यसले ती सिद्धान्तहरू स्थापित गर्ने प्रयास गर्दछ जसले व्यक्ति वा सामूहिक रूपमा प्रकट हुने समूहहरूले आफ्नो भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा किन खास किसिमको भाषा छनोट गरेका हुन्छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पार्दछ । रोजर फ्राउलरका अनुसार शैलीविज्ञानले साहित्यमा भाषिक संरचनाको अभिप्रायले पाएको आफ्नो संरचना र त्यसको उत्पादन तथा ग्रहणको सामाजिक संस्थागत तथा विचारधारात्मक स्थितिहरूका बीचको नातेदारी प्रकार्यका विषयमा स्पष्ट गर्दछ । रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तवका अनुसार शैलीविज्ञान आलोचनाको सिद्धान्त पनि हो र प्रणाली पनि । सिद्धान्तका रूपमा यसको दृष्टि भाषावादी हुन्छ । भाषावादी सिद्धान्तका रूपमा यसको प्रमुख मान्यता छ । साहित्य शाब्दिक कला हो र कृतिका रूपमा साहित्यिक रचना भाषाको आफ्नो सीमामा बाँधिएको एक स्वनिष्ठ एकाइ हो भन्ने मान्यता रहेको छ । उनी साहित्यिक कृतिले भाषाको अभिव्यक्तिको माध्यममात्रै बनाउँदैन बरू स्वयम् भाषाभित्र

आफू धारण गर्दछ । मोहनराज शर्माका अनुसार शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको त्यो अङ्ग हो जो साहित्यिक (काव्य) भाषाका विविध प्रयोगहरूको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहन्छ । यसले जानाजान गरिएका विशिष्ट भाषिक प्रयोगहरूका साथै सूक्ष्म र जटिल प्रयोगहरूको पनि विवेचना गर्छ । भोजराज दुङ्गेल र दुर्गाप्रसाद दाहालका अनुसार कुनै पनि कृतिको वा सामग्रीको भाषावैज्ञानिक उपकरणको माध्यमबाट गरिने कृतिपरक समालोचना नै शैलीविज्ञान हो । घनश्याम नेपालका अनुसार भाषाविज्ञानको सहयोग लिएर साहित्यको शैलीपरक अध्ययन गर्ने विधा गर्ने शैलीविज्ञान हो जसको पद्धति भाषापरक र दृष्टि कलापरक छ । कृष्ण गौतमका अनुसार शैलीविज्ञान कृति केन्द्रित हुन्छ, र शाब्दिक संरचनालाई अध्ययनको विषय बनाउँछ ।

उपर्युक्त विभिन्न परिभाषाहरूका आधारमा शैलीविज्ञानलाई निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ :- कुनै पनि कृति वा सामग्रीको भाषावैज्ञानिक उपकरणका माध्यमबाट गरिने वस्तुपरक र कृतिकेन्द्रित समालोचना पद्धति नै शैलीविज्ञान हो । व्यापक रूपमा भन्नुपर्दा शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको प्रायोगिक पक्ष हो जसले भाषाका प्रत्येक प्रकार्य एवम् प्रयोगको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । यसले भाषाको सृजनात्मकतालाई आधेय तत्त्वका रूपमा स्वीकार्दछ । शैलीविज्ञान भाषाको सृजनात्मक शक्तिमाथि जोड दिँदै शैलीविज्ञानमा भाषालाई आधारका रूपमा र भाषाको सिर्जनात्मकतालाई आधेय तत्त्वका रूपमा स्वीकार्दछ । शैलीविज्ञान भाषाको सामाजिक प्रकार्यको अध्ययन भएकाले सम्प्रेषणमा कुन भाषिक एकाइ आउँछ र कसरी सन्देश सुव्यवस्थित हुन्छ भन्ने कुरामा विभिन्न परम्पराहरूको प्रभावलाई स्पष्ट पार्दछ । यसप्रकार शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा भाषाको प्रयोजनमूलक प्रयोगहरूको अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

२.३ शैलीविज्ञानको पृष्ठभूमि र सैद्धान्तिक आधार

शैलीविज्ञान सिद्धान्ततः भाषाविज्ञान र साहित्यशास्त्र (काव्यशास्त्र) का समन्वयबाट निर्मित शास्त्र हो । यो समालोचना प्रणाली पनि आधुनिक समालोचना प्रणाली हो तर पनि पूर्व र पश्चिम दुवैतर्फ यसको पुरानै परम्परा पाइन्छ । आधुनिक भाषाविज्ञानको साथमा शैलीविज्ञानको जन्म भएको पाइन्छ । पूर्वीय परम्परामा भरत, भामह, दण्डी, आनन्दवर्धन,

क्षेमेन्द्र, कुन्तक आदिका साहित्यशास्त्रीय चिन्तनमा भाषापक्षको चर्चा पाइन्छ, भने पश्चिममा प्लेटो, अरस्तु, सिसरो, डायोनिसियस, क्वान्टिलियन आदिले शैलीविषयक चिन्तनहरू अगाडि सारेका छन् ।

शैलीविज्ञानको प्रारम्भ पूर्वमा भरतदेखि र पश्चिममा प्लेटोदेखि भएका तथ्यहरू फेला पर्दछन् । आधुनिक शैलीवैज्ञानिक अवधारणा पश्चिमबाट प्राप्त भएको पाइन्छ । यसरी शैलीविज्ञानलाई नवोदित विज्ञानका रूपमा स्वीकार गरिन्छ । सामान्य भाषा प्रयोगको अध्ययन गर्ने सामान्य भाषाविज्ञानका विपरीत यसले विशिष्ट भाषा प्रयोगको अध्ययन गर्ने हुँदा नै यसलाई भाषाविज्ञानको छुट्टै शाखा मानिन्छ (शर्मा: २०५९:४) ।

संस्कृत साहित्य परम्परामा सर्वप्रथम शैलीको चर्चा ऋग्वेदमा भएको पाइन्छ । भरतको नाट्यशास्त्र सम्पूर्ण कलाहरूको शिल्पविधान मानिन्छ, र यसमा शैलीलाई वृत्तिका रूपमा चर्चा गरिएको छ । पाणिनीले निर्माण गरेको समृद्ध व्याकरण अष्टाध्यायीले भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषणका लागि ठोस आधार निर्माण गरेको पाइन्छ । भामहले शब्द र अर्थको आलङ्कारिक प्रयोगकै सन्दर्भमा भाषापरक चर्चा गरेका छन् । वामनले रीति र गुणको अवधारणा राख्दै रीतिलाई काव्यको आत्मा मानेर पद रचनाको विशिष्टताको भाषावैज्ञानिक र व्यवस्थित विवेचना प्रस्तुत गरे । दण्डीले भामहको गुण, दोष, आलङ्कार विवेचनालाई समृद्ध पारी काव्यदर्शनको प्रतिपादन गरे । आनन्दवर्धनले व्याकरणिक 'स्फोटवाद' को आधारमा शब्द र अर्थको सम्बन्ध विश्लेषण गर्नका लागि प्रतीयमान अर्थको अवधारणा प्रस्तुत गर्दै भाषिक संरचनाको शैलीवैज्ञानिक अवधारणा प्रस्तुत गरे । अभिनव गुप्तले ध्वन्यालोचन ग्रन्थमा भाषासंरचना र रससूत्रलाई प्रस्ट पारेर भाषाविज्ञानका साथसाथै मनोवैज्ञानिक दृष्टिले समेत शैलीको विवेचना गरे । कुन्तकले भाषिक समानान्तरताको स्तरमा वक्रताको अवधारण राख्दै काव्य भाषाको आत्मा वक्रता हो भन्ने अवधारणा अघि सारे । यसले साहित्यिक भाषालाई वस्तुपरक ढङ्गले व्याख्या गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान दियो । क्षेमेन्द्रले भाषिक संरचनाको सन्दर्भमा औचित्यको व्याख्या गर्दै भाषिक घटकहरूको विश्लेषण गरे । महिम भट्टले शैलीको बोध सहृदयको अनुमान क्षमतामाथि निर्भर भएको माने भने पं जगन्नाथले रमणीय अर्थ प्रदान गर्ने कुरा दर्साए ।

पूर्वीय भाषिक तथा साहित्यिक परम्परामा आफ्नो अस्तित्व स्थापित गर्न सफल विभिन्न भाषिक सम्प्रदायहरूले भाषागत आधारमा शैलीको विशद चर्चा गरेको पाइएता पनि

यसमा आधुनिक शैलीवैज्ञानिक मान्यताअनुरूप शैलीविज्ञानकै शाब्दिक उठान तथा वैज्ञानिक व्याख्या विश्लेषण भएको पाइँदैन ।

पाश्चात्य साहित्यशास्त्रीय परम्परामा शैलीसम्बन्धी चर्चा अरस्तुपूर्व नै भएको पाइए तापनि शैलीको व्यापक विवेचना अरस्तुले गरे । उनले **पोयटिक्स**मा काव्यतत्त्वहरूका संरचनाको विवेचनालाई वस्तुपरकता प्रदान गरे । डायोनिसियसले भाषाका सम्पूर्ण तहहरूमा शैलीलाई खोज्ने प्रयास गरे । ड्रेमिटियसले 'अन स्टाइल' शीर्षकको पुस्तकमा शब्दप्रयोग, शब्दविन्यास र विषयवस्तुको विवेचना भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरे । क्लिन्टिलियनले भाषाको वास्तविक शक्ति क्रियामा निहित हुने तथा शब्दहरूलाई उपयुक्त क्रममा नराख्नाले शैलीमा प्रभाव पर्नुका साथै काव्यमा सङ्गति र सम्बद्धता ल्याउन पनि सामान्य वाक्य योजनालाई तोड्नुपर्ने दृष्टि प्रस्तुत गरे भने टि. एस. इलियटले कृतिको विश्लेषणमा जोड दिए । भाषा विश्लेषणमा सहयोग पुऱ्याउने अन्य विद्वान्हरूमा **आई. ए. रिचर्डस, हवर्ड रिड, जोन मिल्टन, एफ. एल. लुकास** आदि रहेका छन् ।

आधुनिक भाषाविज्ञानका जन्मदाता **फर्डिन्यान्ड डी. सस्युर**को आगमनले शैलीविवेचनाको प्रक्रियामा वस्तुनिष्ठ दृष्टिबाट ठोस र वैज्ञानिक आधार प्रस्तुत गर्‍यो । भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन गर्न सकिने धारणाको विकास भने पाश्चात्य साहित्यिक भाषाको भाषावैज्ञानिक विश्लेषणपछि मात्र भयो जुन शैलीविज्ञानको नामबाट प्रचलित भयो ।

फर्डिन्यान्ड डी.सस्युरका चेला **चार्ल्स बेलीले** सामान्य भाषाको संरचनालाई समकालीन स्तरमा विश्लेषित गर्ने प्रविधिको विकास गरे भने **चार्ल्स ब्रुनो** र **मार्शल क्रेस**द्वारा भाषाको समकालिक आयामको साथसाथै कालक्रमिकताको आधारमा पनि कृतिपरक भाषाको अध्ययन हुन थाल्यो । **एम. के. ट्यालिडेले** भाषाका एकाइहरूलाई पाँच स्तरमा विभाजित गर्दै भाषिक संरचनाको अत्यन्त सूक्ष्मरूपमा वक्रताको विवेचना तथा भाषिक एकाइहरूको सम्बन्धगत प्रक्रियाको अध्ययन विश्लेषण गरे । शैलीविज्ञान अध्ययनको अर्को मुख्य धारा क्रोचेको सौन्दर्यशास्त्रीय सिद्धान्तबाट प्रभावित देखिन्छ । भाषालाई कलात्मक अभिव्यक्तिको साधन मान्दै साहित्यिक अभिव्यक्तिलाई कला मानेर वैयक्तिक तथा मनोवैज्ञानिक पद्धतिद्वारा अध्ययन विश्लेषण गर्ने कलापरक धाराको सुत्रपात **लियो स्पिट्जर**ले गरे । शैलीविज्ञानको अध्ययन विश्लेषणका क्रममा सहयोग पुऱ्याउने

भाषविद्हरूमा रिफटेअर रोजर फाउलर, डेभिड क्रिस्टल, के. एल. पाइक, चम्स्की, थोर्न, आमान, कट्टिस, मुकारोव्स्की, याकोब्सन, जोफ्री, एक्विन्ट आदि रहेका छन् ।

२.४. शैलीविज्ञानको क्षेत्र

शैलीविज्ञानको क्षेत्र भन्नाले त्यसले ओगट्ने ठाउँ वा स्थानलाई जनाउँछ । शैलीविज्ञानले मूलतः दुईवटा पक्षमा आफ्नो क्षेत्र बनाएको हुन्छ । शैलीविज्ञानको क्षेत्रलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

२.४.१ शाब्दिक भाषा

कुनै पनि विचार अभिव्यक्तिका लागि भाषा आवश्यक रहन्छ । हरेक व्यक्तिले विचार अभिव्यक्त गर्ने आफ्नै प्रक्रिया वा शैली अँगालेको हुन्छ । भाषाविना अभिव्यक्ति सम्भव हुँदैन तसर्थ कुनै पनि भाव सम्प्रेषणका लागि भाषा आवश्यक हुन्छ ।

२.४.२ कला

अभिव्यक्ति कला हरेक मानिसको आ आफ्नै किसिमको हुन्छ । व्यक्तिको अभिव्यक्ति कला उसको क्षमतामाथि निर्भर गर्दछ । शैलीवैज्ञानिक मान्यताले साहित्यिक भाषालाई कला मान्दछ र साहित्यिक कृतिलाई भाषिक प्रतीक मान्दछ । असामान्य विषयवस्तुलाई सामान्य ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने पद्धतिलाई कला भनिन्छ । शैलीविज्ञानले कृतिको बाह्य पक्षको विश्लेषण गरी अन्तर्निहित सौन्दर्यको उद्घाटन गराउँछ ।

२.५ कृतिविश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधार

शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक र प्रविधिगत ढाँचाका आधारमा कृतिको व्यवस्थित क्रमिक र वस्तुनिष्ठ अध्ययन गर्न सकिन्छ । शैलीवैज्ञानिक विश्लेषणका लागि विश्लेषकले विभिन्न पक्षमा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । शैलीविज्ञानले उपलब्ध उपकरणका आधारमा कृतिविश्लेषणको प्रारूप तयार गर्दछ । कृति विश्लेषणका लागि विश्लेषकले शैलीविश्लेषणको सैद्धान्तिक पक्षका साथै वैज्ञानिक आधारहरूको बारेमा जानकारी प्राप्त गरेको हुनुपर्छ । कुनै पनि कृतिको अध्ययन विश्लेषणका लागि सम्बन्धित विषयको बारेमा अध्ययनकर्ताले सम्पूर्ण ज्ञान हासिल गरेको हुनुपर्दछ । अध्ययनीय विषयको सीमा निर्धारण गर्नुका साथै आलोच्य

कृतिको संरचनात्मक स्वरूप र भाषावैज्ञानिक पक्षको प्रकृति तथा सम्बन्धित कृतिको भाषाको बारेमा पनि स्पष्टतः जानकारी प्राप्त गरेको हुनुपर्दछ ।

गद्य र पद्य गरी दुई तरिकाबाट साहित्य सिर्जना गरिएको हुन्छ । पद्य साहित्यको विश्लेषणका लागि संरचना, भावगत स्वरूप, ढाँचागत विश्लेषण आदिलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ, भने गद्य साहित्यका लागि कथावस्तु, कथानक, चरित्र, वातावरण, भाषा, संवाद, उद्देश्य आदिलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु पर्दा मुख्यतः पाश्चात्य भाषा सिद्धान्तमा आधारित वर्णनात्मक, संरचनात्मक, प्रजनक, रूपान्तरणात्मक, रूपार्थपरक, व्यवस्थापरक आदि विभिन्न विश्लेषणका प्रारूप बढी देखिए तापनि शैलीवैज्ञानिक विश्लेषणका निमित्त पाश्चात्य प्रारूपको मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने कुनै बन्देज छैन । कुनै पनि वस्तुपरक र भाषापरक पद्धति र प्रारूपद्वारा कृतिको शैलीवैज्ञानिक व्याख्या विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ, तर त्यो वैज्ञानिक, व्यवस्थित र सुव्यक्त हुनुचाहिँ आवश्यक छ (शर्मा: २०५९:१९८) ।

कुनै पनि कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषण गर्दा पाश्चात्य मान्यताबाट मात्र नभई पूर्वीय भाषिक सम्प्रदाय तथा पद्धतिद्वारा पनि शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्न सकिन्छ । शैलीविज्ञानले समालोचना वा मूल्याङ्कनका निमित्त कृतिको विश्लेषण निम्नलिखित प्रक्रियाबाट गर्छ :

२.५.१. साहित्यिक संरचना

प्रत्येक कृतिको आफ्नो संरचना हुन्छ । संरचना भन्नाले कुनै पनि वस्तुको अङ्ग, प्रत्यङ्ग, घटक, उपघटक आदिको संयोजन हो । कृतिको सिङ्गो संरचनाभिन्न विभिन्न घटक तथा उपघटकहरू क्रमबद्ध रूपमा रहेका हुन्छन् । भाषिक संरचना साहित्य निर्माणको आधार सामग्री हो भने साहित्यिक संरचना त्यसको निर्माण हो । कृतिमा निहित घटकहरूको आ आफ्नै किसिमको क्रमश्रेणी हुन्छ । साहित्यिक संरचनाभिन्न पनि मूलतः दुई तह रहेका हुन्छन्

क. बनोट

साहित्यिक संरचनामा रहेका स-साना घटकहरूको समष्टि रूप नै बनोट हो । कृतिको बाह्य आधार तथा कृतिमा समाविष्ट अङ्क, दृश्य, संवाद परिच्छेद, प्रसङ्ग घटना, भाग आदि लघु घटकहरूको सिङ्गो रूप नै बनोट हो । शैलीविज्ञानले लघु घटकहरूको

अध्ययन विश्लेषण गर्दै कृतिको मूर्त रूप पहिल्याउने काम गर्दछ । बनोटको तहमा कृतिका बाह्य अवयवहरू रहेका हुन्छन् ।

ख. बनोट

कृतिको आन्तरिक तहमा संरचित स्वरूपको समष्टि रूप बनोट हो । बनोटका पर्यायधारमा पाईने लघु घटकहरूको बीचमा अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ । यो कृतिको स्वरूप तथा सौन्दर्यसँग सम्बन्धित हुन्छ । बनोट बनोटभैँ मूर्त नभई अमूर्त प्रकृतिको हुन्छ । चरित्र, कथन, प्रतीक, छन्द, अलङ्कारयोजना, छन्दविधान आदिको वर्णन विश्लेषण गर्दै शैलीवैज्ञानिक विवेचना गर्ने काम बनोटभित्र गरिन्छ ।

२.५.२ भाषा संरचना

साहित्यिक कृतिको माध्यम वा आधार सामग्रीको रूपमा भाषा रहेको हुन्छ । भाषाविना कृतिको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । भाषाको आफ्नै खालको निश्चित संरचना रहेको हुन्छ र त्यो अर्थयुक्त पनि हुनुपर्छ । भाषाका विभिन्न एकाइगत श्रेणीहरू हुने गर्दछन् जसअन्तर्गत स साना एकाइहरूको संयोजनबाट माथिल्ला एकाइहरूको निर्माण हुन्छ । भाषिक संरचनाभित्र पनि भाषाको व्याकरण व्यवस्थासम्म पुग्नका लागि ध्वनिव्यवस्थादेखि क्रमशः वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य हुँदै अगाडि बढ्नुपर्दछ ।

क. व्याकरणव्यवस्था

व्याकरण भन्नाले भाषा प्रयोगको व्यवस्थित र नियमबद्ध अवस्था विशेष हो । यो नियमबद्ध हुन्छ । भाषाको माथिल्लो तहमा रहेको व्याकरण व्यवस्थाभित्र रूप प्रक्रिया र वाक्यविज्ञान पर्दछन् । शैली विश्लेषण गर्दा भाषाको स्वरूपको साथै वाक्यगत संरचनाको पनि विश्लेषण आवश्यक हुन्छ । वाक्यका संरचक घटकहरूको सन्दर्भमा व्याकरणव्यवस्था विश्लेषण र व्याख्याको महत्त्वपूर्ण भाषिक घटक हो ।

ख. शब्दव्यवस्था

भाषाको माथिल्लो तह व्याकरण व्यवस्थाभन्दा तल्लो तह शाब्दिक तह हो । यसअन्तर्गत रूपविज्ञान र अर्थविज्ञानका प्रक्रिया तथा प्रकार्यहरू पर्दछन् । भाषा संरचनाभित्रको अर्थव्यवस्थाले भाषाको अति नै महत्त्वपूर्ण आर्थी पक्षसँग सम्बन्ध राख्दछ ।

ग. ध्वनिव्यवस्था.

ध्वनिव्यवस्था भाषाको न्यूनतम एकाइ हो । यसमा भाषाका खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिको व्यावस्था अन्तर्निहित भएको हुन्छ । खण्डीय ध्वनिअन्तर्गत भाषाका स्वर र व्यञ्जन ध्वनि पर्दछन् भने खण्डेतर ध्वनिमा खण्डीय ध्वनिसँग जोडिएर मात्र अर्थ दिन सक्ने अनुनासिकता, लय, मात्रा, आघात, तान, श्वसन, आदि पर्दछन् । भाषिक व्यवस्थाको आरम्भिक अवस्था भएकाले यसलाई महत्त्वपूर्ण तहका रूपमा लिइन्छ ।

२.५.३ शैली

भाषा संरचनाको क्रमबद्ध व्यवस्था रूपान्तरित भएर साहित्यिक संरचनाको श्रेणीमा परिणत हुन्छ । यसरी रूपान्तरित हुने प्रक्रिया विशिष्ट र अमूर्त प्रकृतिको हुन्छ । शैलीले भाषिक सामग्री र कृतिको सम्बन्धलाई सूक्ष्म रूपमा केलाउने काम गर्दछ । शैलीविज्ञानले मूलतः निम्नपक्षहरूलाई आफ्नो विश्लेषणको आधार बनाएको हुन्छ ।

२.५.३.१. विकल्पन र चयन

चयन भनेको उपयुक्त विकल्पहरूको छनोट हो । शब्द आदि भाषिक एकाइहरूको सुविचारित छनोटलाई चयन भनिन्छ । रचनाकारले उपलब्ध विविध खालका वैकल्पिक (शब्द, वाक्य, चिह्न) एकाइहरूको उपयुक्त ढङ्गले प्रयोगसन्दर्भमा समावेश गरेको हुन्छ । कृतिगत शैलीको पहिचान गरी सो आधारमा कृतिको मूल्याङ्कन गर्न चयनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । चयन जहिले पनि प्रयोगपरक सापेक्षतामा उभिएको हुन्छ ।

रचनाकारले अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउन उपयुक्त विकल्पको छनोट गर्दछ । शैलीविभेदीकरण गर्ने महत्त्वपूर्ण पक्ष विकल्पनको प्रयोग पनि हो । विकल्पनको चयन गर्दा एउटा कार्यका लागि अर्कोले काम चलाउन सक्ने स्थिति रहनुपर्दछ । विकल्पनहरूको चयन विभिन्न स्तरमा हुन सक्छ तर चयन सार्थक र अर्थयुक्त हुनुपर्दछ । जस्तै : **आइमाई, स्त्री, अवला, जहान,** आदिबाट स्रष्टाले उपयुक्त प्रयोग सन्दर्भ अनुसार कुनै एकको चयन गर्न सक्दछन् । तसर्थ रचनाकारले परिवेश सापेक्षता आधारमा विकल्पनहरूको चयन गर्नुपर्छ । भाषिक चयन विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न प्रकारबाट गरे पनि प्रमुख प्रकारलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

अ. शब्द चयन

भाषामा रूप वा रूप समष्टियुक्त एकाइ शब्द हो । यो भाषाको अर्थसापेक्ष एकाइ हो । भाषिक अभिव्यक्तिको आधारभूत एकाइ वाक्यको निर्माणका सन्दर्भमा शब्दले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । भाषाका एउटै अर्थ वा भावलाई व्यक्त गर्ने अनेक शब्दहरू रहेका हुन्छन् । त्यस्ता शब्दहरूमध्येबाट रचनाकारले उपयुक्त र सार्थक शब्द छनोट गर्दछ । त्यसैलाई नै शब्दचयन भनिन्छ । शब्द छनोट प्रक्रिया पूर्ण रूपमा कृतिकारमा आधारित रहने भएकाले त्यसमा कृतिकारको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको हुन्छ, जसले गर्दा प्रत्येक साहित्यकारका बीचमा शैलीगत भिन्नता देखिन्छ ।

आ. वाक्यचयन

भाषिक अभिव्यक्तिको सन्दर्भमा वाक्य आधारभूत एकाइ मानिन्छ भने व्याकरणिक हिसाबले पूर्ण र स्वतन्त्र एकाइ मानिन्छ । भाषिक अभिव्यक्तिलाई सार्थक र जीवन्त बनाउन वाक्य अपरिहार्य मानिन्छ । निश्चित अर्थ बहन गर्न सक्षम वाक्यको चयन आवश्यक अनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । चयन मुख्य दुई प्रकारको उल्लेख गरिए तापनि अन्य पक्षहरूको भूमिकालाई नकार्न सकिँदैन । जस्तै व्याकरणिक चयन, विम्ब प्रतीकको चयन, स्रोतगत शब्द चयन, उखानटुक्काको चयन, पारिभाषिक शब्दचयन, सांस्कृतिक सामाजिक परिवेशको चयन, निजी भाषाको चयन, पदवर्गको चयन, पर्यायवाची चयन, रूपान्तरणात्मक चयन, आदि विभिन्न चयनहरू कृतिमा रहेका हुन्छन् । यस्ता विविध खालका चयनको व्याख्या तथा विश्लेषण शैलीवैज्ञानिक अध्ययनले गर्दछ ।

२.५.३.२ अग्रभूमि निर्माण

रचनाको कुनै भागलाई विशिष्ट तुल्याउन त्यो भागमा विशेष बल दिनु नै अग्रभूमि निर्माण हो । धेरै पुनरावृत्तिले यान्त्रिक वा रूढ हुन पुगेका प्रयोगलाई हटाएर प्रयोगमा नवीनता दिनु नै अग्रभूमि निर्माण हो । कृति विश्लेषणका लागि शैलीविज्ञानको क्षेत्रमा अग्रभूमि निर्माणसम्बन्धी धारणाको प्रवर्तन सन् १९३० मा जे. मुककारोभस्कीले गरेका हुन् । “अग्रभूमिको प्रस्तुति पश्चभूमि वा मध्यभूमिभन्दा बढी मुखर, सुस्पष्ट, र ध्यानाकर्षक हुन्छ ” (शर्मा: २०५५:५१) ।

अग्रभूमि निर्माणद्वारा भाषिक अभिव्यक्ति सार्थक र सौन्दर्यपूर्ण हुने हुँदा भाषा आर्कषक र आलङ्कारिक बन्न पुग्दछ । पुरानो वा परम्परागत भाषिक प्रणालीबाट अलग

रहेर स्रष्टाले नवीन तथा प्रभावकारी भाषिक प्रयोगका माध्यमबाट आफ्नो रचनामा बिल्कुलै नयाँ र आकर्षक भाषिक प्रयोग गर्दछ । आकर्षक भाषिक प्रयोगले गर्दा रचना पाठकमाझ लोकप्रिय बन्नुका साथै नयाँ छाप छोड्दछ । यसैलाई अग्रभूमि निर्माणको सफलता प्राप्त मानिन्छ । “साहित्यिक कृतिमा अग्रभूमि निर्माण भनेको अभिव्यक्तिका माध्यमबाट कुनै भङ्गिमाको वक्रताद्वारा तिख्याउनु वा उद्याउनु हो” (शर्मा: २०५९:२९) । मूलतः अग्रभूमिलाई निम्न दुई तरिकाबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

अ. समानान्तरता

समानान्तरता भनेको भाषा प्रयोगमा देखिने नियमित पुनरावृत्ति हो । भाषा प्रयोगमा देखिने यस प्रकारको पुनरावृत्ति भाषाको वर्ण, छन्द, अलङ्कार, स्वनिम, अक्षर, वाक्य, उपवाक्य, सङ्कथन, अर्थ आदि भाषिक एकाइहरूमा हुने गर्दछ । विचलनका विपरीत देखापर्ने उकरणका रूपमा समानान्तरतालाई लिइन्छ किनभने विचलनमा अनियमितता रहेको हुन्छ भने समानान्तरतामा अतिरिक्त नियमितता रहेको हुन्छ । साहित्यिक कृतिलाई आकर्षक र सौन्दर्यपूर्ण तुल्याउन समानान्तरतालाई अति आवश्यक उपकरणका रूपमा लिइन्छ । साहित्यिक कृतिमा वर्णमा वा अर्थमा दुवै खालका संरचनाको पुनरावृत्ति हुने अवस्था नै समानान्तरता हो । आवृत्तिमूलक भाषिक प्रयोगबाट साहित्यिक कृति आकर्षक बन्दछ । त्यसैले रचनाकारले आफ्नो रचनामा समानान्तरताको प्रयोग गरेको हुन्छ । रचनामा समानान्तरता मूलतः दुई किसिमबाट प्रस्तुत हुने गर्दछ :

क. बाह्य समानान्तरता

भाषिक प्रयोगका सन्दर्भमा उपस्थित हुने भाषिक एकाइको पुनरावृत्ति नै बाह्य समानान्तरता हो । एक वा एकभन्दा बढी ध्वनि, शब्द, पद, वाक्य, आदिको आवृत्तिद्वारा बाह्य समानान्तरताको निर्माण हुन्छ । आवृत्तिमूलक भाषिक प्रयोगले कृतिको बाह्य स्वरूपको र सौन्दर्यको उदघाटन गर्दछ । बाह्य स्वरूपको र सौन्दर्यको उदघाटन बाह्य समानान्तरता मूर्त प्रकृतिको हुन्छ ।

ख. आन्तरिक समानान्तरता

कृतिको अर्थगत तहमा हुने पुनरावृत्तिलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ । आन्तरिक समानान्तरताको माध्यमबाट कृतिको आन्तरिक सौन्दर्यको उदघाटन हुन्छ । आन्तरिक समानान्तरता बाह्य समानान्तरताको विपरीत अमूर्त किसिमको हुन्छ ।

आ. विचलन

मानकको अतिक्रमण वा उल्लङ्घनलाई विचलन भनिन्छ । विचलनलाई समानान्तरताको विपरीत उपकरणका रूपमा लिइन्छ । यो सार्थक र अर्थयुक्त हुनुपर्दछ । जब कुनै कुरा सामान्य प्रचलनबाट सिर्जनात्मकतातर्फ ढालिन्छ, त्यसबेला भाषा विचलनका रूपमा देखा पर्दछ । विचलनयुक्त भाषिक प्रयोगले साहित्यिक कृतिहरू गम्भीर आलङ्कारिक, सुन्दर र कलात्मक देखिन्छन् । साहित्यिक भाषा र अन्य भाषा बीचको भिन्नता छुट्याउने कार्य विचलनले गर्दछ । विचलन भाषाको प्रत्येक एकाइमा पाइने गर्दछ । अभिव्यक्तिलाई विशिष्टता प्रदान गर्ने प्रयोजनले विचलन गर्नुपर्दछ । भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा विचलन निम्नानुसार हुने गर्दछन् :

- क. कोशीय विचलन
- ख. व्याकरणिक विचलन
- ग. ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन
- घ. आर्थी विचलन
- ङ. भाषिक विचलन
- च. प्रयुक्ति विचलन
- छ. लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन

क. कोशीय विचलन

शब्दकोशमा प्रयोग नभएका तथा सामान्य प्रयोगमा नआएका नयाँ शब्दहरू सर्जक आफैले निर्माण गरी आफ्नो सिर्जनामा प्रयोग गर्नु नै कोशीय विचलन हो । भाषिक अभिव्यक्तिलाई जीवन्त र प्रभावकारी तुल्याउन कोशीय विचलनयुक्त शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै: गुन्द्रिलो, मान्द्रिलो, गोबरिलो आदि ।

ख. व्याकरणिक विचलन

भाषाको नियमसम्मत व्याकरणिक व्यवस्था हुन्छ, जसले भाषालाई व्यवस्थित गराउनुका साथै निश्चित व्यवस्थाभित्र सीमित गर्दछ । नियमसम्मत र व्याकरणसम्मत नभएको भाषिक संरचनालाई व्याकरणिक विचलन भनिन्छ । साहित्यिक अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी र आकर्षक बनाउन सर्जकले व्याकरणिक नियमलाई तोडेर अन्य भाषिक प्रयोग गर्दछ । साहित्यकार साहित्य सिर्जना गर्ने क्रममा भाषाको व्याकरणिक नियमभित्र सीमित

भएर बस्न सक्दैँ तसर्थ सर्जक आलङ्कारिक भाषिक प्रयोगका क्रममा लिङ्ग, वचन पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्यजस्ता व्याकरणात्मक कोटि तथा वाक्य, उपवाक्य, पदसङ्गति, पदक्रमजस्ता भाषिक एकाइहरूको नियमसम्मत व्याकरणिक व्यवस्थामाथि अतिक्रमण गर्दछ । यसरी व्याकरणिक व्यवस्थामाथि अतिक्रमण गरी नयाँ स्वरूप र संरचनामा ढाल्ने प्रक्रिया नै व्याकरणिक विचलन हो ।

ग. आर्थी विचलन

साहित्यिक कृतिमा कृतिकारले भाषालाई आलङ्कारिक र प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्न विशिष्ट भाषिक प्रयोग गर्दछ । जब अभिधा अर्थले खास अर्थ दिन नसक्ने अवस्था रहन्छ, त्यसबेला व्यञ्जना अर्थ खोज्ने प्रयास गरिन्छ भने त्यो आर्थी विचलनयुक्त भाषिक प्रयोग हुन जान्छ । कुनै खास शब्दले निश्चित अर्थबोध नगराई अन्यार्थको बोध गराउँछ भने त्यसलाई आर्थी विचलन भनिन्छ । यसको प्रयोगले साहित्यिक कृति आलङ्कारिक र आकर्षक हुन जाने भएकाले साहित्यकारहरू यस्तो भाषाको खोजीमा लाग्दछन् । अर्थका सन्दर्भमा आउने विचलन नै आर्थी विचलन हो ।

घ. भाषिक विचलन

स्रष्टाले आफ्नो सिर्जनामा मानकसम्मत भाषाको प्रयोग नगरी विशेष समुदायगत भाषिकाको प्रयोग गर्दछ भने त्यो भाषिका विचलन हो । सर्जकले स्थानीय अवस्थाअनुसार भाषालाई आकर्षक बनाउन भाषिकाको प्रयोग गर्दछ ।

ङ. ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन

भाषामा उच्चारणका क्रममा देखापर्ने विचलनलाई ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ । खास एकाइको उच्चारणमा मानकसँग स्पष्ट रूपमा अन्तर छुट्याउन सकिने तथा कथ्य भाषाको निकट रहेको भाषा नै ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलन हो ।

च. लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन भाषाको लेख्य रूपमा देखापर्ने विचलनलाई लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ । भाषाको निश्चित व्यवस्थालाई अतिक्रमण गरी लेखिने अवस्था विशेषलाई नै लेख्यप्रक्रियात्मक विचलन भनिन्छ ।

छ. प्रयुक्ति विचलन

एउटा परिस्थिति वा प्रसङ्गमा प्रयोग गर्नुपर्ने भाषिक सन्दर्भलाई अर्को परिस्थिति वा प्रसङ्गमा प्रयोग गर्नु नै प्रयुक्ति विचलन हो ।

ज. विविधता

विषय र प्रयोगकर्ताअनुसार एउटा भाषामा विभिन्न भेदहरू देखा पर्दछन् यिनै भेदलाई विविधता भनिन्छ । साहित्यिक कृति प्रभावकारी र आकर्षित बनाउन साहित्यकारले विविध प्रकारका उपकरणको प्रयोग गर्दछ । कृतिमा देखापर्ने यस्ता प्रकारका विभेदहरूले भाषा प्रयोगमा नवीनता थप्दछन् । उपर्युक्त शैलीका उपकरणगत प्रक्रियाका माध्यमबाट कृतिको व्याख्या-विश्लेषण गरेर शैलीविज्ञानले रचनाको बाह्य स्वरूप र संरचनाको विश्लेषण गर्दै गहन तहमा प्रवेश गर्दछ र त्यसमा लुकेर रहेको वास्तविकतालाई उजागर गर्दछ । साथै यसले वस्तुवादी र भाषावादी दृष्टिबाट कृतिगत सौन्दर्यको उद्घाटन गर्दछ ।

२.६ निष्कर्ष

शैली शब्द संस्कृतको 'शील' शब्दबाट निर्माण भएको हो भने अङ्ग्रेजीको **स्टाइल** शब्दको रूपान्तरण शैली हो । शैलीलाई चयन, विचलन, संयोजन, वितरण र कौशलका रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । शैलीविज्ञान समालोचनाको क्षेत्रमा देखापरेको नवीनतम विधा हो । शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको एउटा शाखाका रूपमा विकसित भए पनि वर्तमान स्थिति निकै सुदृढ हुनका साथै यसले स्वतन्त्र विज्ञानको रूप प्राप्त गरिसकेको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीको **स्टाइलिस्टिक**बाट नेपालीमा शैलीविज्ञान आएको हो भने यसको सर्वप्रथम प्रयोग उन्नाइसौँ शताब्दीमा जर्मनीमा भएको पाइन्छ । आधुनिक शैलीवैज्ञानिक अवधारणा सन् १८८२ देखि भाषाविज्ञानमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

पूर्व तथा पश्चिम दुवैतर्फ शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ, परन्तु पूर्वमा भाषाको विशद चर्चा भए पनि शैली शब्दको प्रयोग पाइँदैन । पश्चिममा अरस्तुबाट शैलीसम्बन्धी चर्चा सर्वप्रथम भएको पाइन्छ । डायोनिसियस, इलियट, लुकास आदि विद्वान्बाट क्रमशः अगाडि बढ्दै गएको शैलीविज्ञानले सस्युरको आगमनपश्चात् पूर्णता प्राप्त गरेको पाइन्छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनले भाषाको सूक्ष्म तथा विशिष्ट अध्ययन विश्लेषण गर्दछ । शैलीविज्ञानले कृतिको अध्ययन विश्लेषणका क्रममा विभिन्न उपकरणहरूलाई अपनाउँछ । मूलतः कृतिको भाषिक चयन, विचलन, समानान्तरताका आधारमा शैलीविज्ञानले अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दछ ।

शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको पृष्ठभूमिमा कविता सिद्धान्त

३. कविता सिद्धान्तको परिचय

३.१ साहित्यको विधाका रूपमा कविता

कवितालाई साहित्यको पुरानो विधा मानिन्छ । यसको अस्तित्व इसवीय बीसौं शताब्दीमा प्राप्त गरिएको मानिए तापनि अद्यावधि गतिशील नै रहेको छ । मानव सभ्यता विकासक्रममा महत्त्वपूर्ण मानिने भाषा प्राप्ति भएदेखि प्राचीन लोकगीत, गाथा, गाथाचक्रको क्रमिक विकास हुँदै मानवसँग कविताले साइनो लगाउन आएको देखिन्छ । विश्वकविताको प्राचीन गीत गाथादेखि वर्तमान विन्दुसम्मको तीन सहस्राब्दीभन्दा पनि ज्यादा लामो यस यात्रामा कलात्मक तथा साहित्यिक धारा परिवर्तनहरूको प्रभावका साथै कविता विधाकै आन्तरिक विकासशीलताका कारणले पनि अनेक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन र प्रयोगहरू देखा परेका छन् । यसले कवितालाई गतिमय बनाउँदै गएको छ । साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा छुट्टै प्राचीन विधाका रूपमा स्थापित हुँदै कविता लोकप्रिय र सुपठनीय बन्दै अगाडि बढिरहेको छ ।

३.२ कविताको परिचय

'कवि' शब्दमा 'त' र 'आ' (टाप) प्रत्यय लागेर कविता शब्द बनेको देखिन्छ । कविता शब्दको अर्थ कविद्वारा रचित रचना भन्ने बुझिन्छ । कवितालाई काव्य वा कविता भन्ने गरेको पाइन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा कवितालाई जनाउन 'poetry' शब्दको प्रयोग गरिन्छ । ल्याटिन भाषाको poeta र ग्रीक भाषाको 'poetes' बाट Poetry शब्द बनेको छ । यसको समानार्थी शब्दका रूपमा poem लाई पनि लिइन्छ । यी सबैको अर्थ कविकार्य वा कवि रचित भन्ने हुन्छ ।

कवितालाई पूर्वीय एवम् पश्चात्य विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गबाट चिनाउने प्रयत्न गरेका छन् । विद्वान्हरूका परिभाषाहरूमा एकपन नपाइए पनि कवितालाई कविद्वारा रचित कृति वा सृजनालाई सबैले स्वीकारेको पाइन्छ । यहाँ विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका परिभाषाहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

अग्नि पुराणमा सङ्क्षेपमा भाव अभिव्यक्त गरिने अलङ्कार र गुणले युक्त एवम् दोषमुक्त पदावली नै काव्य हो भनिएको छ । वामनले कवितालाई विशिष्ट पदरचना नै रीति हो र दोषहरूलाई त्यागी गुणहरूलाई मात्र ग्रहण गरिएको अलङ्कार युक्त विशेष रीति नै काव्यको आत्मा हो भनी चिनाएका छन् । आनन्दवर्धनका अनुसार वाच्यार्थ तथा लक्ष्यार्थ देखि भिन्न व्यञ्जनार्थ नै काव्यको आत्मा हो अर्थात् काव्यको आत्मा ध्वनि हो । कुन्तकले कवितालाई घुमाउरो किसिमको भनाइ मानेका छन् । दण्डीले अभीष्ट अर्थले युक्त पदावलीलाई काव्य मान्दछन् । विश्वनाथले कवितालाई रसात्मक वाक्य मान्दछन् । जगन्नाथका अनुसार रमणीय अर्थ प्रतिपादन गर्ने शब्द नै काव्य हो ।

उपर्युक्त परिभाषाअनुसार कविता भाषाको ललित प्रयोगबाट सृजित रचना हो । जसलाई पूर्वीय विद्वान्हरूले काव्य भनी नाम दिए । काव्यमा उक्तिवैचित्र्य, विशिष्ट पदरचना, औचित्यपूर्ण शिल्प र भाव, विशिष्ट पदरचना, अलङ्कारयुक्त व्यङ्ग्यार्थभाव, रसात्मकता र रमणीयता हुनुपर्नेमा जोड दिइएको पाइन्छ ।

पाश्चात्य विद्वान् अरस्तुका अनुसार भाषाका माध्यमले अनुकरण गरिने कलाको आदर्श रूप नै कविता हो । सेक्सपियरका अनुसार कविको लेखनिमा साक्षत् भएर विउँभिने कल्पना नै कविता हो । शेलीका अनुसार तिव्रतम दुःखको कथा नै सबभन्दा मीठो गीत/कविता हो । हड्सनले कल्पना र संवेगद्वारा गरिएको जीवनको व्याख्यालाई कविता मान्दछन् । जोन रस्किनका अनुसार कल्पनाद्वारा गरिने उच्चतर भावको निर्देश नै कविता हो । एडगर एलेन पोका अनुसार सौन्दर्यको लयपूर्ण सृष्टि नै कविता हो ।

उपर्युक्त पाश्चात्य विद्वान्हरूका परिभाषाअनुसार कवितामा अनुकरण, छन्दबद्धता, कल्पनाको प्रधानता, कलात्मकता, भावनाको सहजता, सौन्दर्य, दुःखद जीवनको व्याख्या तथा कल्पना र मनोवेगको समन्वय जस्ता कुराहरू कवितामा हुनुपर्नेमा जोड दिएको पाइन्छ ।

नेपाली विद्वान् पारसमणि प्रधानका अनुसार कवि कविता होस, कविता कवि होस कविता तब पो हुन्छ शब्द थुपारिकन के हुन्छ ? भाव भए पो हुन्छ भनी कवितालाई चिनाइएको छ । बालकृष्ण समका अनुसार भावनाको बौद्धिक कोमलता नै कविता हो माधवप्रसाद घिमिरेका अनुसार शब्द र सङ्गीत, अर्थ र अभिप्रायमा तदाकार भएर जो अनौठो अनुभूति हुन्छ, त्यही नै कविता हो । केदारमान व्यथितले कवितालाई तीव्रगामी कल्पनाको घोडामाथि अनुभूतिको काँठी कसी विचारको लगाम समातेर वा पक्रेर भावुकता चढेको रचना भी चिनाएका छन् । रामकृष्ण शर्माका अनुसार कवि सर्वश्रेष्ठ सौन्दर्यविद् हुन्,

ललितकलाका आदि समालोचना हुन् र सर्वोपरी कलाकार हुन् भनी कवितालाई चिनाइएको छ । यी नेपाली विद्वान्हरूका अनुसार कवितामा रस, भाव, कल्पना सौन्दर्य, बौद्धिकता , कोमलता, जस्ता विशेषताहरू रहनु पर्नेमा जोड दिइएको छ (आगो र पानीको भूमिका २०६१) ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूका परिभाषालाई अध्ययन गर्दा कवितालाई चिनाउने तरिका आ-आफ्नै भए तापनि पश्चिमभन्दा पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय परम्परा निकै लामो रहेको देखिन्छ । यी सबै विद्वान्हरूका परिभाषा आ-आफ्नै ढङ्गका छन् । कसैले रूपपक्षलाई जोड दिएका छन् भने कसैले भावपक्षलाई जोड दिएका छन् । उल्लिखित परिभाषाको अध्ययनबाट कवितालाई यसरी चिनाउन सकिन्छ :

भाषाको माध्यमबाट गरिने जीवनजगतको लयात्मक र सुन्दर अभिव्यक्ति नै कविता हो ।

३.३ कविता तत्त्व

कविता निर्माणका आधार सामग्रीलाई कविताका तत्त्व भनिन्छ । कवितालाई साहित्यका विविध विधामध्ये सुदीर्घ र विशिष्ट विधा मानिन्छ । यसको आफ्नै स्थापित परिचय र इतिहास रहेको छ । जसले साहित्यमा स्वपहिचान निर्माण गरेको छ । यसलाई विशिष्ट विधाका रूपमा चिनाउन विशेष किसिमका घटकहरूको आवश्यकता पर्दछ । तिनै अनिवार्य घटकहरूलाई कविताको तत्त्व भनिन्छ । कविताका तत्त्वहरूको निम्नानुसार विश्लेषण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ :

३.३.१ शीर्षक

कविताको नामकरण नै शीर्षक विधान हो । कृतिकारले शीर्षक सटिक र सारपूर्ण चयन गर्नु पर्दछ । कविताकृतिको सारभूत भाव विचारको सूचक, सङ्केत वा उद्घाटकसमेत हुनु पर्दछ । शीर्षकले कविताको अन्तर्वाह्य संरचना र भाषाशैलीले बहन गरेको समग्र विषयवस्तुको केन्द्रीय कथ्यलाई व्यक्त गर्न सक्नुपर्दछ । नेपाली कविता भाग ४ का अनुसार खास कोण नभएका सामान्यीकृत शीर्षकमा विषयवस्तुको केन्द्रीय कथ्यलाई बहन गर्ने सामर्थ्य हुँदैन , शीर्षक र केन्द्रीय कथ्यका बीच बाहिरी वा भित्री सङ्गति नै नहुनुचाँहि विडम्बना नै हुनपुग्दछ । कविताको अन्तर्भाव भल्किनु पर्दछ भन्ने बुझिन्छ । शीर्षक प्रतीकात्मक वा अभिधेयात्मक दुवै हुन सक्दछ तर जे होस् शीर्षक कविताको भावसंग तालमेल खाएको हुनुपर्दछ (त्रिपाठी र अन्य सम्पादित २०६० : १७) ।

३.३.२ लयविधान

लयविधान कवितालाई अन्य विधाबाट पर्गेल्ने आधारभूत तत्त्व हो । कवितामा पङ्क्ति योजना, पदयोजना र वर्णहरूको आवृत्ति आदिको समष्टिबाट नाद, लय वा सङ्गीत पैदा हुन्छ, त्यो नै कविताको लय हो । लय पद्यकवितामा छन्दभिन्न निहित हुन्छ, भने गद्य कवितामा अनुप्रास, वर्णसाम्यता वा वैषम्यता र पङ्क्तिहारहरूको योजनाबाट सृजना हुने गर्दछ ।

३.३.३ केन्द्रीय कथ्य

कवितामा व्यक्त सार तत्त्व नै केन्द्रीय कथ्य हो । कवितामा अमूर्त र सूक्ष्म रूपमा प्रकट हुने केन्द्रीय कथ्यले जीवनदर्शनको संदेश प्रवाह गरेको हुन्छ । कवितामा जीवन जगतको परिवेश, मानव जीवनका घटना र मानव मनका अनुभव र कार्यकलापको कथन पाइन्छ । तिनै कथनले कलात्मकता प्राप्त गरेपछि कविताको निर्माण हुन्छ । त्यसरी सृजित कविताले पाठकका मनमा एक किसिमको प्रभाव पार्दछ । त्यो प्रभाव नै केन्द्रीय कथ्य हो । जुन कविताको मुख्य भावका रूपमा रहेको हुन्छ ।

३.३.४ संरचना

कविताको लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइ नै संरचना हो । लम्बाइले कविताको लघु र दीर्घ आयामलाई, चौडाइले कविताको व्यापकतालाई र गहिराइले कविताको भाव पक्षलाई जनाएको हुन्छ । कविताको बाह्य आवरण पङ्क्ति, अनुच्छेद, श्लोकहरूद्वारा निर्मित एउटा पूर्ण अभिव्यक्ति, भाव वा विचारको अन्तः शृङ्खला नै संरचना हो । संरचना भन्नाले कविताको सिङ्गो बनोट र बुनोटको समष्टि हो ।

३.३.५ कथनपद्धति

कवितामा विभिन्न कथनपद्धतिको उपयोग गरिन्छ । कथनपद्धतिलाई दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ । कविले 'म' का कोणबाट कथन गरेको छ भने प्रथम पुरुष कथनपद्धति र अन्य पात्रको उपयोग गरी भाव व्यक्त गरेको छ भने द्वितीय पुरुष कथनपद्धतिको उपयोग गरेको हुन्छ । यसैलाई कथनपद्धति भनिन्छ ।

३.३.६ भाषाशैली

कवितामा कविले आफ्नो विचार वा भावलाई भाषामार्फत प्रस्तुत गरेको हुन्छ । भाव व्यक्त गर्दा भाषा आफ्नै ढङ्गमा भाँच्ने, मोड्ने जोड्ने गर्दछ । यसरी भाषालाई आफ्नै

किसिमले उपयोग गर्दा शैलीको निर्माण हुन्छ । जसमा वैयक्तिकता भल्केको हुन्छ । कविताको भाषाशैली रागात्मक, लयात्मक र सौन्दर्यपूर्ण अपेक्षित मानिन्छ ।

३.३.७ बिम्बालङ्कार

कवितामा मुख्य अर्थको सञ्चार प्रतिच्छायाका रूपमा आउने अर्को सहप्रस्तुत सहवर्ती अर्थ बिम्ब हो । लोकका विविध सन्दर्भ र सामग्रीबाट बिम्बको चयन र निर्माण हुन सक्दछ, बिम्बले कविताको मुख्य भावलाई पुष्ट पार्ने गर्दछन र कवितालाई व्यङ्ग्यात्मक बनाउँदछ । नेपाली कविता भाग ४ मा यस्तो भनिएको छ : “सङ्गति र व्यतिरेक, प्रश्न, संशय, तर्क, वितर्क, द्वन्द्व तथा विरोधाभास, स्वभाव र अतिरञ्जना, वस्तुता र आदर्शीकरण, प्रशंसा र व्यङ्ग्यउपहास, अधिक वा न्यून कथन, समानान्तरण र तिरोहन आदि अनेक मुद्रामा बिम्बालङ्कार रूपतात्त्विक प्रविधिहरूले कवितालाई उजिल्याउँछन । ” यसरी बिम्बको कविताको मूल भावलाई र अलङ्कार कविताको रूपलाई सजाउन उपयोग गरिन्छ, भन्ने बुझिन्छ (त्रिपाठी र अन्य सम्पादित २०६० : २९) ।

३.४ कविताको स्वरूप

कविताको स्वरूप भन्नाले संरचनागत आयाम भन्ने बुझिन्छ । आयामका दृष्टिले कवितालाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिन्छ :

३.४.१ लघुतम रूप

कविताको सानो एकाइलाई लघुतम रूप भनिन्छ । रूपमा लघुतम भए पनि यो आफैमा पूर्ण हुन्छ । लघुतमका रूपमा मुक्तकलाई लिइन्छ । मुक्तक एक श्लोक मै पूर्ण हुन्छ । मुरारी पराजुलीले मुक्तकलाई लघुतम रूपको उत्कृष्ट नमुनाका रूपमा चर्चा गरेका छन् । गद्य कविता चार हरफ भन्दा अलि विस्तारित पनि हुन सक्छन । लोक पद्य, गीत, गजल, स्तुति, सूक्ति वा सेरका संक्षिप्त रूपलाई पनि कविताका लघुतम आयामभित्र राख्न सकिन्छ (मुरारी पराजुली नेपाली मुक्तकका प्रवृत्तिहरू : २०६८) ।

३.४.२ लघु रूप

लघुतम रूपभन्दा विस्तारित र खण्डकाव्यभन्दा साना आयामका फुटकर कवितालाई लघु रूप भनिन्छ । गद्य पद्य दुवै लयमा प्रस्तुत गर्न सकिने फुटकर कविताका शिल्पशैली आफ्नै किसिमका हुन्छन् । कविताको लघुआयाममा आख्यानको प्रयोग पनि हुन सक्दछ । हुरी

चलनुअधि कविता सङ्ग्रहभिन्न सङ्गृहीत सबै कविताहरू लघु आयामका छन् । छोटो तर पूर्ण भाव प्राप्त हुने लघु रूप स्रष्टा पाठक दुबैका लागि उत्कृष्ट रूप हो

३.४.३ मध्यम रूप

फुटकर कविताभन्दा विस्तारित र महाकाव्यभन्दा साना आयामका रूपलाई कविताको मझौला रूप भनिन्छ । मझौला रूपअन्तर्गत खण्डकाव्य पर्दछ । जीवनको एक देश, एक खण्ड, एक भाग वा एक पक्षको चित्रण खण्डकाव्यमा गरिएको हुन्छ । कविले मझौला रूपमा एउटै प्रभाव र एउटै रसको अभिव्यक्ति दिने प्रयत्न गर्दछ । गद्य र पद्य लयमा प्रस्तुत गर्न सकिने आख्यान युक्त वा आख्यानको भिनो प्रस्तुति भएको कविताको मध्यम संरचनामा पर्ने स्वरूपलाई मझौला रूप मानिन्छ । यसअन्तर्गत ऋतुविचार, आगो र पानी, नदी किनाराका माझी आदि खण्डकाव्य पर्दछन् ।

३.४.४ बृहत् रूप

कविताको बृहत् आयामलाई बृहत् रूप भनिन्छ । यसअन्तर्गत महाकाव्य पर्दछ । आख्यानको प्रयोग, सर्ग अनुच्छेदमा विभक्त, समग्र जीवनको वर्णन, बृहत् आयाम नै कविताको बृहत् रूप हो । नेपाली कवितामा बृहत् रूप मान्न सकिने महाकाव्यहरूमा 'शाकुन्तल' प्रमिथस, सुलोचना, चिसो चुल्हो, आदि पर्दछन् ।

३.५ नेपाली कविताको विकासक्रम

साहित्यका विभिन्न विधाको समयरेखाको आँकलन गरी काल विभाजन गर्नु जटिल कार्य हो । नेपाली कविताको विकासक्रमको काल विभाजनका बारेमा पनि विद्वान्हरूमा एउटा मत पाइदैन । विभिन्न लोक परम्पराबाट अनुप्राणित नेपाली कवितामा वि.सं. १८२६ तिर सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण कविता प्राप्त भएपछि यसैलाई कविता परम्पराको उद्घाटक कृति मानिएको पाइन्छ । यसै समयलाई आधार मानी वि. सं. १८२६ पूर्वलाई पृष्ठभूमिकाल र यसपछिको समयलाई नेपाली कविताको विकास काल भनी वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्ने परम्परा रही आएको पाइन्छ । यही सर्वस्वीकृत सर्वमान्य नेपाली कविताको काल विभाजनलाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

३.५.१ प्राथमिक काल (वि. सं. १८२६ देखि वि. सं. १९४० सम्म)

नेपाली कविताको उठान काल मानिने प्राथमिककाल नेपाली राजनीतिबाट प्रभावित भएको पाइन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान, नेपाल अंग्रेज युद्ध र राणाहरूको

उद्भवकालले जन्माएका राष्ट्र, राष्ट्रियता, वीरतापूर्ण उन्मेष र विस्तार एवम् निराशापूर्ण शिथिलता जस्ता परिस्थितिबाट कविता अगाडि बढेको छ । यस कालका कवितामा विभिन्न स्वरूप देखा पर्दछन् । यस समयका कविता मौलिकता र अनुवादको दोसाँधबाट अगाडि बढेको देखिन्छ । कविताको विहानी कालका रूपमा लिइने प्राथमिक काललाई दुई भागमा विभाजन गरी अध्ययन गरिन्छ ।

३.५.१.१ पूर्वार्द्ध काल (वि. सं. १८२६ देखि वि. सं. १८७२ सम्म)

वीर धाराका रूपमा रहेको पूर्वार्द्ध कालको समयावधि वि.सं. १८२६ देखि वि.सं. १८७२ लाई मानिन्छ । यस समयका कवितामा वीरवन्दना, राष्ट्रभक्ति र देशप्रेमका भावनाहरू पाइन्छ । यस धाराका केन्द्रीय कविका रूपमा सुवानन्द दासलाई मानिन्छ । यस धाराका उल्लेखनीय कवि र तिनका कृतिहरू अन्तर्गत सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण, शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको 'तनहु भकुण्डो' उदायनन्द अर्ज्यालको 'पुरानो बातको अर्जी' 'कुलवर्णन कविता', 'बेताल पच्चीसी', 'पृथ्वीन्द्रोदय', सुन्दरानन्द बाँडाको 'आशानदी', राधावल्लभ अर्ज्यालको 'साँढ्याको कवित्' यदुनाथ पोखरेलको 'गोर्षा सेना वर्णन' 'भीम सेनको स्तुति', 'नेपालका वीर सिपाही देख्यो' गुमानी पन्थको 'धन्यः गोर्खाली राजा' आदि पर्दछन् । यस कालका कवितामा पाइने विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- प्रमुख वीरधारा भए तापनि सहधाराका रूपमा हास्य, शृङ्गार तथा आध्यात्मिक नैतिक प्रवृत्तिहरू पाइन्छ,
- मौलिक कविता लेखनका साथै अनुवाद र रूपान्तरण गरी कविता रचना गरिएको,
- कवितामा युद्ध वर्णन, वीरवन्दना, राजभक्ति, शासन स्तुति, देशप्रेम, नैतिक चेतना जस्ता भाव पाइने,
- कविताका विविध स्वरूप पाइए तापनि कविताका तत्त्वहरूको भिनो प्रयोग पाइनु यस कालका कविताका मुख्य विशेषताहरू हुन ।

३.५.१.२ उत्तरार्द्ध काल (वि.सं. १८७३ देखि वि.सं. १९४० सम्म)

वि.सं. १८७३ देखि वि.सं. १९४० सम्मको समयावधिलाई प्राथमिक कालको उत्तरार्द्ध काल भनिन्छ । विशेष गरी राजनीतिले उत्पन्न गरेको नैराश्यताले यस धाराको उठान गरेको हो । पूर्णतः आध्यात्मिक चेतनाको प्रभाव परेकाले यसकाललाई भक्तिधारा भनिन्छ ।

पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर कविताहरू रचना गरिएको छ । यस समयमा पनि विभिन्न उपधाराहरू देखिएकाले निम्नानुसार क्रमशः अध्ययन गरिन्छ :

क) सगुण भक्तिधारा

साकार ईश्वरीय रूपको चिन्तन, वन्दना र भक्ति सगुण भक्तिधाराका मुख्य उपलब्धि हुन् । आध्यात्मिक रामायण, देवीभगवात, रामकाव्य, कृष्णकाव्य तथा अन्य पौराणिक ग्रन्थहरूबाट प्राप्त विषयवस्तुलाई यस कालका कविताले प्रस्तुत गरेका छन् । यस धारालाई रामभक्ति धारा र कृष्णभक्ति धारा गरी दुई उपखण्डमा विभाजन गरी अध्ययन गरिन्छ :

अ. कृष्ण भक्ति

यस चरणमा भगवान् श्रीकृष्णका लीला र चरित्रलाई विषयवस्तु बनाई कविता लेखिएको पाइन्छ । यस धाराका कविताहरूले शृङ्गारिकतालाई पनि प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस धाराका कविहरूअन्तर्गत इन्दिरस, विद्यारण्य केसरी, बसन्त शर्मा, यदुनाथ पोखरेल, वीरशाली पन्थ आदि उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

आ. राम भक्ति

भगवान् रामचन्द्रका कथा र चरित्रलाई आधार बनाएर यस धारामा कविता लेखिएका छन् । अध्यात्म रामायण एवम् अन्य पौराणिक कथाहरूबाट विषयवस्तु ग्रहण गरी कविता सृजना गरिएको पाइन्छ ।

यस कालका केन्द्रीय प्रतिभाका रूपमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यलाई मानिन्छ । मौलिकता र अनुवादको संयोजन, सरल, सहज, सरस जनबोलीका साथै शास्त्रीय छन्दहरूको सफल प्रयोग, व्यङ्ग्य चेतना र युगबोध यसकालका कविताका मुख्य विशेषता हुन् ।

ख. निर्गुण भक्तिधारा

निर्गुण भक्ति धारासम्म आइपुग्दा भगवान्को साकारभन्दा निराकार स्वरूपको खोजी गर्न सन्त समाज ढल्केको पाइन्छ । सन्त परम्पराबाट विकसित शिष्ट, निर्गुण, निराकार ईश्वर चिन्तन जस्ता भाव यस धाराका कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यस धाराका केन्द्रीय प्रतिभा ज्ञानदिलदास हुन् । यस धाराका अन्य कविहरूमा दैवज्ञकेशरी अर्ज्याल, शशीधर स्वामी, गोविन्ददास, बालसिंह, महासिंह थापा, अगमदिलदास, अखडदिलदास आदि पर्दछन् ।

उत्तरार्द्ध कालका प्रमुख विशेषताहरू निम्नानुसार पाइन्छ :

- भक्तिरसमा आधारित कविताको रचना,
- कृष्ण राम हुँदै निर्गुण ईश्वरको चिन्तन,
- अनुवाद र रूपान्तरणको निरन्तरता,
- विषयवस्तुका रूपमा पौराणिक धार्मिक ग्रन्थहरू नै मूल रूपमा रहनु ।

प्राथमिक कालीन कविता उठानकालका उदाहरण हुन् । यस अवस्थामा रचिएका कवितामा तत्त्वहरूको समुचित प्रयोग भएको नपाइए तापनि विभिन्न विषयवस्तु, कवितागत संरचना, रूपान्तरण अनुवाद, मौलिकताको आंशिक उपयोग र लेखन प्रारम्भको सङ्केत देखिनु यसकालको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ ।

३.५.२ माध्यमिक काल (वि. सं. १९४१ देखि वि. सं. १९७४ सम्म)

वि.सं. १९४१ देखि वि.सं.१९७४ सम्मको समयावधिलाई नेपाली कविताको माध्यमिक काल भनिन्छ । लेखनयुग पार गरी मुद्रण कालमा प्रवेश गर्नु नै माध्यमिक र प्राथमिक काललाई छुट्याउने डोरेटो हो । माध्यमिक कालका प्रवर्तक मानिने मोतीराम भट्टले भानुभक्त रचित रामायणको बालकाण्ड छपाएपछि यस युगको शुभारम्भ भएको मानिन्छ । राणाहरूको भोगविलास, मनोरञ्जनपूर्ण भाव र अभिव्यक्तिलाई कविताले पत्रे शृङ्गारिक धाराको नेतृत्व पनि मोतीराम भट्टले नै गरेको पाइन्छ । यस कालको मुख्य परिचायक शृङ्गारिकता र मुद्रण भए तापनि अनुवाद र रूपान्तरण प्रवृत्ति कम भई मौलिक लेखनप्रति चासो बढ्नु र कविताको सौन्दर्य र कलाप्रति चासो बढ्नुलाई पनि मानिन्छ । यस कालमा समस्यापूर्ति, गजल, फुटकर कविता र खण्डकाव्य समेत लेखिएको पाइन्छ । यस कालका अन्य कविहरूमा राजीव लोचन जोशी, लक्ष्मीदत्त पन्त, गोपानाथ लोहनी, शिखरनाथ सुवेदी, तीर्थराज पाण्डे, दुर्गाप्रसाद घिमिरे, दधिराम मरासिनी, शम्भुप्रसाद ढुङ्ग्याल, पहलमानसिंह स्वाँर आदि प्रमुख रहेका छन् ।

यस कालका मुख्य विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- । मुद्रण र प्रकाशनको सुरुवात,
- । वीर भक्ति धारालाई मूलतः त्यागद्वै शृङ्गारिकताको प्रारम्भ,

- । समस्यापूर्ति तथा गजल परम्पराको सुरूवात,
- । कविताको विविध स्वरूपको प्राप्त,
- । मौलिक लेखनको प्रारम्भ,
- । शास्त्रीय वर्णमात्रिक, मात्रिक र लोकलयको प्रयोग,
- । परिष्कारतर्फ उन्मुख आदि महत्वपूर्ण रहेको छन् ।

३.५.३ आधुनिक काल (वि. सं. १९७५ देखि हालसम्म)

नेपाली कविताले परिपक्वता प्राप्त गरी विभिन्न धारा उपधारामा विकसित समयावधिलाई नेपाली कविताको आधुनिक काल मानिन्छ । सूक्तिसिन्धुलाई प्रतिबन्ध लगाएपछि नेपाली कविताको आधुनिक कालको सुरूवात भएको पाइन्छ । यस कालमा आएपछि कविताले निकै फड्को मारेको छ । नेपाली कविताको आधुनिक काललाई निम्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिन्छ :

३.५.३.१ परिष्कारवादी धारा (वि. सं. १९७५ देखि वि. सं. १९९० सम्म)

आधुनिक नेपाली कविताको प्रारम्भमा देखिएको परिष्कारवादी धाराका प्रवर्तक कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्याललाई मानिन्छ । यो धारा हलन्त बहिष्कार आन्दोलन र शृङ्गारिता विरुद्ध लेखिएका धार्मिक आध्यात्मिक चेतनाको प्रस्तुतिबाट अनुप्राणित भएको पाइन्छ । व्याकरणको अनुशासन, भाव, लय, भाषाशैली, शिल्प संरचनाको संयम र सन्तुलनमा रही परिष्कार एवम् परिमार्जनका साथ कविता लेख्ने प्रवृत्ति नै परिष्कारवादको मुख्य परिचय हो । संस्कृत साहित्यको शास्त्रीय मान्यताबाट प्रारम्भमा प्रभावित भए पनि पश्चिमी क्लासिकल धाराबाट प्रशस्त प्रभावित भएको पाइन्छ । यो धाराको मुख्य विशेषता परिष्कारपूर्ण शिल्पशैली हो तर पनि कविका आफ्नै शैलीबाट अनुप्राणित देखिन्छ । यस कालमा प्रमुख कविहरूमा लेखनाथ पौड्याल, कुलचन्द्र गौतम, बालकृष्ण सम, सोमनाथ सिग्दाल, महानन्द सापकोटा, धरणीधर कोइराला, चक्रपाणि चालिसे, माधवप्रसाद देवकोटा, बदरीनाथ भट्टराई नयनराज पन्त, भीमनीधि तिवारी, लीलाध्वज थापा आदि रहेको छन् ।

यस धाराका मुख्य विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- । कवितालाई विशिष्ट जीवन प्रदान गर्ने महत्वपूर्ण धारा,
- । शृङ्गारिकताको परित्याग तथा धार्मिक, नैतिक आध्यात्मिक चेतनाको विकास,

- । पूर्वीय साहित्यशास्त्रको वस्तुपरक प्रयोग र प्रभावपूर्ण लेखन,
- । पूर्व र पश्चिम दुवै दर्शनको समन्वय,
- । भाव, शैली, शिल्पसैन्दर्यको सन्तुलित प्रयोग,
- । स्तरीय र प्रभावकारी अभिव्यक्ति कला रहनु यस परिष्कारधाराका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् ।

३.५.३.२ स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारा (वि. सं. १९९१ देखि वि. सं. २०१६ सम्म)

स्वच्छन्दतावादी धाराको उर्वरकाल वि. सं. १९९१ देखि वि. सं. २०१६ सालसम्म मानिए तापनि छद्म रूपमा आजसम्म पनि निरन्तर अघि बढिरहेको पाइन्छ । यस धाराको सुरुवात शारदा पत्रिकाको प्रकाशन १९९१ पछि भएको मानिन्छ । यस धाराको प्रारम्भ कर्ताका रूपमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सिद्धिचरण श्रेष्ठलाई मानिन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले वि. सं. २००४ सालमा युगवाणी साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशन गरी स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादको सूत्रपात गरे । यस समयका कविताहरूमा कल्पना, भावना र सौन्दर्यको अपूर्ण सम्मिश्रण, कल्पनाशीलता, लोकसाङ्गीतिक लय चेतना, स्वस्फूर्त अभिव्यक्ति, प्राचीन आदर्शहरूप्रति आस्था, मानवताको मोह र सहज कवित्वकला जस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । यस धारालाई फस्टाउने कविहरूमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, युद्धप्रसाद मिश्र, गोपालप्रसाद रिमाल, माधवप्रसाद घिमिरे, केदारमान व्यथित भूपि शेरचन आदि पर्दछन् । यसै धाराअन्तर्गत कविता लेख्ने पछिल्ला कविहरूमा भीमदर्शन रोका, कालिप्रसाद रिजाल, जगमोहन शाक्य, मोहनविक्रम सिंह, रामचन्द्र भट्टराई, शरदकुमार भट्टराई आदि पर्दछन् । यस धाराका महत्त्वपूर्ण विशेषताहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- । कविता लेखनमा कठोर नियमानुशासनको पालना गर्नुपर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य,
- । प्रकृतिको आत्मपरक चित्रण,
- । सहज स्वच्छन्द अभिव्यक्ति कला,
- । क्रान्तिकारी चेतना, युगीन विसङ्गति र विकृतिप्रतिको विद्रोह,
- । शब्दप्रयोगमा विविधता,
- । विविध लयको उत्कृष्ट प्रयोग,
- । आधुनिक नेपाली कविताको स्वर्णयुग,

यी विशेषताहरूका कारणले स्वच्छन्दतावादी युगलाई कविता इतिहासमा विशिष्ट रूपले मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ ।

३.५.३.३ प्रयोगवादी धारा: (वि. सं. २०१७ देखि वि. सं. २०२९ सम्म)

कवि मोहन कोइरालाको 'घाइतो युग' कविता रूपरेखा पत्रिकामा वि.सं. २०१७ सालमा प्रकाशित भएपछि प्रयोगवादी धाराको सुरूवात भएको मानिन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अवसान र नेपाली कवितामा नवीन चिन्तन र वैचारिकताको आगमन भएपछि प्रयोगवादले जन्मसूत्र धारणा गरेको हो । परम्पराभन्दा अलग विविध प्रयोग र प्रवृत्तिलाई अवलम्बन गरेर विशिष्ट शैलीमा लेखिएका रचनालाई प्रयोगवादी कविता मानिन्छ । प्रयोगवादी धारा पाश्चात्य चित्रकलाबाट अत्यधिक प्रभावित भएको छ । प्रयोगवादी कवितामा अमूर्त लेखन क्लीष्टता, दुर्बोध्य, र समष्टिमा अर्थिने, भाषा, भाव र लयलाई भाँचेर नवीन सूत्रमा प्रस्तुत गर्ने जस्ता विशेषता पाइन्छ । विशेष गरी प्रथम विश्वयुद्धपछिको सङ्कटग्रस्त मानसिक अवस्थाबाट उत्पन्न युगीन निराशा र कुन्ठा अकर्मण्यता तथा अमूर्त चिन्तनलाई कविहरूले कवितामार्फत प्रस्तुत गर्दछन् । यस धाराका केन्द्रीय प्रतिभा मोहन कोइराला हुन् । यस धाराअन्तर्गत रहेर कविता सृजना गर्ने अन्य कविहरूमा वैरागी काइला, मोहनहिंमासु थापा, ईश्वर बल्लभ, पारिजात, कुन्दन शर्मा, वानिरा गिरी, कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ आदि पर्दछन् ।

यस धारामा महत्त्वपूर्ण विशेषताहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

- कविताहरू ज्यादै लामा, जटिल र दुर्बोध्य हुनु,
- बौद्धिक, अमूर्त र प्रतीकात्मक लेखन,
- भौतिकवाद, अतियथार्थवाद, विसङ्गतिवाद र अस्तित्ववादको संयुक्त प्रयोग,
- सङ्कटग्रस्त मानसिक अवस्थाको चित्रण,
- अपरम्परित भाषाशैलीको प्रयोग र जीवनलाई वस्तुता र सम्पूर्णताबाट नियाल्ने आयामेली आन्दोलनको सूत्रपात आदि विशेषता महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

३.५.३.४ समसामयिक धारा (वि. सं. २०३० देखि यता)

समसामयिक शब्दले वर्तमानलाई बुझाउँछ । मोहनराज शर्माका अनुसार समसामयिक भनेको चालु वर्तमानसँग सम्बद्ध आज र अहिलेका अभिलक्षण भन्ने बुझिन्छ (शर्मा मोहनराज, समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग : २०५५) ।

नेपाली कविताले समसामयिकता वि. सं. २०३० दशक देखि प्राप्त गरेको देखिन्छ । आधुनिक नेपाली कवितामा चौथो चरण हो र यो अहिले पनि निरन्तर चलिरहेको छ । यस युगका कविताहरूले वर्तमान युगका मान्छेले भोगेका जीवनलाई वस्तुपरक ढङ्गले चित्रण गरेका छन् । नेपाली साहित्यमा चलेका आन्दोलन, राजनीतिक परिवर्तन र विभिन्न स्थानमा विभिन्न समयमा प्रकाशित पत्रपत्रिकाहरूले समसामयिक कविताको उन्नयनमा उर्जा थपेको पाइन्छ । प्रयोगवादी धाराले ल्याएका दुरूहता, क्लिष्टता, दुर्बोध्य जस्ता कारणले कविता र पाठकमाथि दुरी बढ्ने सम्भावना देखिएकै परिस्थितिमा कवि र पाठकबीच घनिष्टता बढाउन समसामयिक कविता लेखनको अभ्यास सुरु भएको पाइन्छ । कविता समाजका लागि हुनु पर्दछ भन्दै सामाजिक राजनीतिक विकृति विसङ्गति विरुद्ध सरल कविता लेख्ने परम्परा नै समसामयिक कविताको विशेषता हो । यस समयका कविहरूमा शैलेन्द्र साकार, गोपाल पराजुली, कणाद महर्षि, मीनबहादुर विष्ट, विनोद अश्रुमाली, दिनेश अधिकारी, विमल कोइराला, विष्णु विभु घिमिरे, सरूभक्त, गोविन्द गिरी, 'प्रेरणा' आदि रहेका छन् ।

यस धाराका महत्त्वपूर्ण विशेषताहरू निम्नानुसार पाइन्छ :

- सरल, बोधगम्य भाषाको प्रस्तुति,
- राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय संवेदनलाई कविताको विषयवस्तु बनाइनु,
- गद्य, शास्त्रीय र लोकलयमा कविता पाइनु,
- मानवीय विकृति, विसङ्गति, पीडा र व्यथाहरूको प्रस्तुति स्थिर र जनचाहनाअनुसार राजनीतिक परिवेशको खोजी ।

निष्कर्ष

साहित्यका विभिन्न विधा मध्ये कविता विधा प्राचीन र स्थापित विधा हो । नेपाली कविताको अस्तित्व धेरै अगाडिबाट पाइए तापनि संरचनात्मक रूपमा मूर्तता वि.सं. १८२६ को सुवानन्द दासको 'पृथ्वीनारायण' कविताबाट प्राप्त गरेको देखिन्छ । त्यसभन्दा अगाडिको समयलाई पृष्ठभूमिकाल मानिन्छ । त्यसपछि कविता लेखनमा देखिएका युगीन परिवर्तनलाई

विभिन्न चरण उपचरणमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यसरी लगभग २५० वर्ष पार गरी आजसम्म आइपुग्दा नेपाली कविताले निकै फड्को मारेको छ । आज पाठकका अपेक्षाअनुसार कविता लेखिनु र मन छुन सक्ने कविता सृजना हुनु नेपाली कविताको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो ।

हुरी चल्नुअधिका कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन

४.१. हुरी चल्नुअधिका ऋषिराम भुसाल

नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा ऋषिराम भुसालको जन्म वि.सं. २०१२ फागुन १७ गते स्याङ्जा जिल्लाको पिडीखोला गा.वि.स. वडा नं. ९ मा भएको हो । पिता जगन्नाथ भुसाल र माता भविसरा भुसालका दोस्रा सन्तान ऋषिराम भुसाल हुन् । औपचारिक अध्ययन सत्यशीला प्रा.वि. सेलवास स्याङ्जाबाट प्रारम्भ गरेका भुसालले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट वि.सं. २०३८ सालमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका छन् । विद्यालय तहमा समेत अध्यापन गरेका भुसाल हाल बुटवल बहुमुखी क्याम्पसमा प्राध्यापनरत छन् ।

सादा जीवन उच्च विचार भुसालको जीवनीबाट चरितार्थ हुन्छ । सामान्य किसिमको पहिरन, सदा एकै किसिमको दारी, ओजयुक्त हसिलो बोली उनका व्यक्तित्वका विशेषता हुन् ।

विद्यालय तहदेखि नै विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रमहरूमा भाग लिनुले भुसालको सानैदेखि साहित्यतर्फ रुचि भएको स्पष्ट हुन्छ । वि.सं. २०३१ सालतिर 'स्वतन्त्र चरा' कविताबाट भुसालले औपचारिक साहित्ययात्राको शुभारम्भ गरेको देखिन्छ ।

ऋषिराम भुसाल नेपाली साहित्यका नवीन पुस्ताका साहित्यकार हुन् । नेपाली साहित्यका कविता, गीत, कथा, मुक्तक, नाटक, निबन्ध, समालोचनाजस्ता विविध क्षेत्रमा सफल कलम चलाएका छन् । पत्रकारिता, सम्पादन र अनुवादप्रति पनि उनको रूचि देखिन्छ । जीवनको उत्तरार्द्धतर्फ ढल्केका भुसालको साहित्यिक यात्रा अझ संयमित सन्तुलित हुँदै खारिदै गएको छ । उनको अध्ययनशील व्यक्तित्वले पनि काव्य साधनालाई सघन र परिष्कृत बनाउन उर्जा थपेको छ ।

नेपाली समाजका विविध आयाममा उनको दृढो सक्रियता र विशिष्ट योगदान पाइन्छ । जीवनको मध्यतिर नेपालको राजनीतिले उनको मन तानेको देखिन्छ । जसले गर्दा राजनीतिक संस्थाहरूसँग आवद्ध भई सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी पत्रकारिता क्षेत्रमा पनि उनको विशिष्ट योगदान देखिन्छ । पत्रकारिता सम्बन्धी सैद्धान्तिक

ग्रन्थ प्रकाशन पनि गरिसकेका छन् । त्यसै गरी सम्पादन र प्रकाशन क्षेत्रमा उनको राम्रो पहिचान बनेको छ । अभिनय सहित नाटक निर्देशन भुसालले गरेका छन् ।

भुसाल बहुआयमिक व्यक्तित्व भए पनि मूलतः कवि व्यक्तित्व हुन् । उनका हालसम्म पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित कृतिहरू निम्न छन् :

सृजनाका स्वरहरू (कविता सङ्ग्रह २०४५ सहलेखन)

मट्याङ्ग्रा (अणुकविता सङ्ग्रह २०४६ सहलेखन)

हुरी चल्नुअघि (कविता सङ्ग्रह २०४९)

पत्रकारिताको रूपरेखा (२०५० सह लेखन)

लोकतन्त्रको शङ्खनाद (कविता सङ्ग्रह २०६२ सहलेखन)

यी सबै कृतिहरूमा ऋषिराम भुसालको प्रगतिशील विचार मुखरित भएको पाइन्छ । राजनीतिक विकृति, वर्गीय असमानता, सामाजिक पीडा, वेदना र अन्तर्द्वन्द्वलाई यिनका कविताले चिरेका छन् । यिनका कवितामा दीनहीन श्रमिक वर्गले आफ्नो गुनासो पोखेका हुन्छन् । बौद्धिक जगत जसले उच्चपद प्राप्ति र अर्थ लिप्सामा आफ्नो स्वाभिमान, सत्पथ र इमान्दारिता गुमाउन पुग्छन् त्यस्ताप्रति यिनले कटाक्ष व्यक्त गर्दछन् । यसरी समाजलाई सहीबाटो देखाएर समुन्नत देश र समाजको निर्माणमा लाग्न सन्देश दिनु भुसालको कवि व्यक्तित्व हो । 'हुरी चल्नुअघि' कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित सबै कविताहरूबाट यस्तै भाव प्रवाह भएको छ ।

साहित्यकार ऋषिराम भुसालले जनसांस्कृतिक मञ्चद्वारा कदरपत्र, साहित्य सङ्गम बुटवल (२०६१) बाट अभिनन्दन, सिध्दार्थ परिषद् (२०६४) द्वारा सिध्दार्थ साहित्य पुरस्कार, न्यु होराइजन उ. मा. वि. (२०६४) बाट सम्मानित भएका छन् । यिनको निरन्तर स्वाध्ययन र जीवन भोगाइको अनुभवले साहित्यिक यात्रा परिष्कृत र परिमार्जित हुँदै गइरहेको छ । यसले भुसालको साहित्यिक यात्रा सफल देख्न सकिन्छ ।

\$=@ वीणा कविताको अध्ययन

४.२.१ संरचना

कविता निर्माणको अनिवार्य तत्त्व संरचनालाई मानिन्छ । संरचनाशिल्पले कवितालाई आकर्षक, मौलिक र विशिष्ट तुल्याएको पाइन्छ । संरचना कविताको बनोट हो । बनोट कविताको बृहत् घटक मानिन्छ र यो सूक्ष्म र अमूर्त हुन्छ ।

मोहनराज शर्माका अनुसार वस्तुको निर्माणतत्त्व र संरचना घटकहरूको परस्पर सम्बन्धको समग्रतालाई संरचना मानिन्छ । यस परिभाषाअनुसार बृहत् संरचना आन्तरिक लघु घटकहरूको कूल योग नै कविताको संरचनाका रूपमा रहेको पाइन्छ । संरचना विश्लेषणमा कविताहरूको यिनै आन्तरिक लघु घटक र बाह्य घटकहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.२ शीर्षक संरचना

वीणा कविता यस सङ्ग्रहको दोस्रो कविताका रूपमा सङ्गृहीत छ । एक शब्दबाट निर्मित वीणा शब्द नामपद हो । यसको अर्थ नेपाली बृहत् शब्दकोषमा यसरी लगाइएको पाइन्छ : प्रायः सातवटा तार र दुईटा तुम्बा हुने र हातले बजाइने प्राचीन किसिमको तार बाजा । यसबाट प्रचिन एक बाजा विशेष भन्ने बुझिन्छ । कविताको शीर्षक वीणा शब्द आत्माको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ (नेपाली बृहत् शब्दकोश :२०५२) ।

आत्माबाट कायरता, दुर्बलता, तुच्छलोभ र मोह जस्ता भाव हटेर सृजनशीलताले स्थान पाई आत्माबाट सृजनशीलताका सङ्गीतहरू बज्ने लागेको अर्थमा आत्मासँग वीणालाई प्रस्तुत गरेको हुनाले कविताको उद्देश्य र भावसँग तादात्म्य सम्बन्ध राखी केन्द्रीय विचारलाई बहन गर्न शीर्षक समर्थ रहेकाले शीर्षक चयन उपयुक्त देखिन्छ ।

४.२.३ अनुच्छेद संरचना

कविताको पहिलो अनुच्छेदमा चौध र दोस्रो अनुच्छेदमा तेह्र हरफ रहेका छन् । जम्मा सत्ताइस हरफले निर्मित कविताको आयाम लघु देखिन्छ । प्रगीतात्मक संरचनामा निर्मित कविता वृत्तात्मक ढाँचामा छ । समान तहका दुई पङ्क्ति कविताको सुरु मध्य र अन्त्यमा आवृत्ति हुनाले कविताले वृत्तात्मकता प्राप्त गरेको छ ।

मेरो आत्माको वीणालाई

मैले राम्रैसँग सजाएको छु ।

यसै पङ्क्तिको वरिपरि कविताको भाव वा विचारले परिक्रमा गरेको छ । अन्त्यमा यही पुनरावृत्तिसँगै केन्द्रीय विचारले विराम लिएको पाइन्छ । एकलापीय प्रस्तुति, अनुभूतिको प्रधान्यता र संक्षिप्त संरचनाले कविताको शिल्प संरचनालाई प्रगीतात्मक बनाएको छ ।

४.२.४ भाषाका आधारमा वीणा कविता

शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा कविताको भाषा विश्लेषणका महत्त्वपूर्ण आधार भाषिक चयन, भाषिक विचलन र भाषिक समानान्तरतालाई मानिन्छ । ती आधार सामग्रीहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

४.१.४.१ चयन

चयन भनेको विकल्पहरूको उपयुक्त छनौट कार्य हो । चयनले कवितालाई विशिष्ट र मौलिक बनाउँदछ । कविताको भावअनुसारको चयन हुन सकेमा मात्र कविता सार्थक सदावहार र लोकप्रिय हुन्छ । जुन कविता पाठकका लागि सदा स्वादिलो खुराक बन्दछ । यस वीणा कविताको शब्दचयन, वाक्यचयन, चिन्ह प्रयोग चयन, प्रतीकहरूको चयन आदिको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

क) शब्दचयन

कवितामा विशिष्टता ल्याउन शब्द चयनको भूमिका विशिष्ट रहन्छ कवितामा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको स्थितिलाई यसरी विश्लेषण गरिएको छ :

वीणा कवितामा आत्मा, वीणा, तुच्छ, लोभ, मोह, पाखण्ड, क्षुद्र, सत्य, शिव, सुन्दर जस्ता तत्सम र मेरो, मैले, राम्रैसँग, खिया, तिम्रा, सुनौला, सँधै-सँधै जस्ता तद्भव शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । यस कवितामा ४२ ओटा तत्सम शब्द र २९ ओटा तद्भव शब्दहरूको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । आगन्तुक शब्दको प्रयोग कवितामा पाइँदैन । आफू सृजनाको बाटो लागि सकेकाले सबैलाई सृजनाका पथमा लाग्न सन्देश प्रस्तुत गरिएको यस कवितामा प्रयुक्त तत्सम र तद्भव शब्दचयन प्रभावकारी देखिन्छ । आगन्तुक शब्दको शून्य प्रयोग र तत्सम तद्भव शब्दको प्रभावकारी प्रयोगले कविको नेपाली भाषाप्रतिको सचेतता स्पष्ट भल्किन्छ भने कविता पनि विशिष्ट बन्न पुगेको छ ।

ख) अनुकरणात्मक शब्दचयन

अनुकरणात्मक शब्दहरूको उचित चयनले कवितामा झङ्कार प्रदान गरेको हुन्छ भने लय सृजना गर्नमा प्रभावकारी भूमिका खेलेको देखिन्छ । कवितामा प्रयुक्त अनुकरणात्मक शब्दचयनको स्थितिलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

पवित्र सङ्कल्पले छुनमुनाएका ह. १८

सँधैँ सँधैँ मेरो वीणाको झङ्कारले ह. १९

कविताभरि जम्मा २ वटा अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग भए तापनि कवितामा यी शब्दले मधुरता र लयात्मकता सृजना गरेका छन् । अनुकरणात्मक शब्दको आंशिक तर उचित चयनले कवितालाई जीवन्त बनाएको पाइन्छ ।

ग) प्रतीक चयन

कवितामा प्रतीकले व्यञ्जनात्मकता र ध्वन्यात्मकता प्रदान गर्दछन् । कविता विधा संक्षिप्तमा समग्र बुझिने हुनाले संक्षिप्त भाव व्यक्त गर्न प्रतीकको प्रयोग प्रभावकारी देखिन्छ । यस कवितामा प्रयुक्त प्रतीकहरूको अध्ययन निम्नानुसार गरिन्छ :

मेरो आत्माको वीणालाई ह.१

खिया तारमा लागेको थिए ह.४

जनता सृजनशील सङ्गीतका लागि ह.१०

यी कविताका हरफमा प्रयुक्त वीणा, तार, खिया र सङ्गीत जस्ता शब्द प्रतीकका रूपमा उपयोग गरिएको छ । वीणाले सृजनाशक्तिलाई, तारले आट साहसलाई, खियाले कमजोर ह्वासोन्मुख स्थितिलाई, सङ्गीतले सृजना र सौन्दर्यलाई बुझाएको देखिन्छ । यिनै प्रतीकको उपयोगले कवितालाई स्वादिलो बनाएको छ । यी प्रतीक पनि कविताको भावलाई बहन गर्न समर्थ देखिन्छन् ।

घ) नामपदको चयन

नामको विशिष्ट चयनले कवितालाई आलङ्कारिक बनाउने हुँदा नामपद चयनलाई महत्त्वपूर्ण रूपले हेरिन्छ । नामपद चरित्रका रूपमा कवितामा उपस्थित हुने हुनाले कविताको भाव प्रवाहमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । कवितामा प्रयुक्त तिनै विशिष्ट नामपदको अध्ययन निम्न अनुसार गरिन्छ :

<u>कायरता र दुर्बलताले</u>	ह. ३
आऊ ए विश्वका <u>शिल्पीहरू</u> !	ह.१४
आऊ <u>जनताका कलाकारहरू</u> !	ह.१५
आऊ सृजनाका <u>सपूतहरू</u> !	ह.१६
पवित्र <u>संकल्पले</u> छुन्नुनाएका	ह.१७

माथि उल्लिखित कायरता, दुर्बलता, शिल्पी, सपूत भाववाचक नामपद र जनता समूहवाचक नामपद, कलाकार जातिवाचक नामपदको विशिष्ट चयन गरिएको छ । भाववाचक नामपदको बाहुल्य पाइन्छ । यसले कविको भाव प्रस्तुतिलाई सबल बनाएको देखिन्छ ।

ड) सर्वनामपदको चयन

सर्वनामको प्रयोग कविताभरि नै पाउन सकिन्छ । कविताको सुरु नै सर्वनाम शब्द प्रथम पुरुष 'मेरो' सर्वनामबाट सुरु भएको छ । कवितामा प्रयुक्त सर्वनामका उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

<u>मेरो</u> आत्माको वीणालाई	ह.१
<u>मैले</u> राम्रैसँग सजाएको छु ।	ह. २
<u>तिनलाई</u> राम्रैसँग कसिसकेको छु	ह. ५
<u>तिनलाई</u> राम्रैसँग पखालीसकेको छु	ह. ८
<u>यसलाई</u> मैले ठीकठाक पारेको छु	ह. ११
<u>तिम्रा</u> उत्साही आत्मासँगै मेरो आत्माको वीणा	ह. १९

माथि उदाहरणमा प्रयुक्त मेरो, मैले, तिनलाई, यसलाई र तिम्रा जस्ता सर्वनामको प्रयोग गरिएको छ । मेरो, मैले जस्ता सर्वनामले कविलाई बुझाएको छ । तिनलाई, यसलाई जस्त सर्वनामले वीणालाई बुझाएको छ । सर्वनाम पदको आवृत्तिले कवितालाई लयबद्ध बनाएको छ, भने प्रगीतात्मक शैलीको निर्माण गरेको छ ।

च) विशेषणपदको चयन

विशेषण शब्दको विविध स्वरूप कविताभरि पाउन सकिन्छ । कविताको भाव प्रस्तुतिमा विशेषणपदले उत्कर्षता बढाएको देखिन्छ ।

कविता प्रयुक्त विशेषणहरूको स्थिति निम्नानुसार देखाइन्छ :

मेरो <u>आत्माको</u> वीणालाई	ह.१
<u>तुच्छ</u> लोभ र मोहका	ह.६
<u>खिया</u> तारमा लागेमा थिए	ह.७
कुनै <u>पाखण्ड</u> र <u>क्षुद्र</u> स्वार्थका लागि होइन	ह.७
जनताको सृजनशील	ह.१०
आऊ ए विश्वका शिल्पीहरू	ह.१५
आऊ जनताका कलाकारहरू	ह.१६
आऊ सृजनाका सपूतहरू	ह.१७
<u>पवित्र</u> सङ्कल्पले छुनमुनाएका	ह.१८
<u>उच्चगम्भिर</u> सङ्गीतमा झन्झनाउनेछ	ह.२०
<u>सुनौलो</u> ज्योतिको मधुर प्रहारमा	ह.२२

माथिका उदाहरणहरूमा गुणवाचक विशेषणको अत्यधिक प्रयोग देखिन्छ । आत्माको वीणालाई जस्ता भेद्यभेदक विशेषणको प्रयोग पनि पाइन्छ । आत्माको वीणालाई भेद्यभेदक विशेषणको आवृत्ति कविताभरि नै देखिन्छ । यसैको केन्द्रीयतामा कविता अगाडि बढेको हुनाले कविताको केन्द्रीय पदका रूपमा यो रहेको छ ।

छ) क्रियापदको चयन

क्रियाले घटना, अवस्था, स्थिति र कार्य व्यापारलाई जनाएको पाइन्छ । कविता संक्षिप्त, सुत्रात्मक हुने हुनाले समापिका क्रियाहरूको प्रयोग अपेक्षित हुदैन । कवितामा प्रयुक्त क्रियापदको स्थिति र त्यसले कवितामा निर्माण गरेको शिल्पकलालाई यहाँ अध्ययन गरिन्छ :

मैले राम्रैसँग <u>सजाएको छु</u> ।	ह. १
तारहरू <u>खुकुल्ला थिए</u>	ह. ४
तिनलाई राम्रैसँग <u>कसिसकेको छु</u> ।	ह. ५
खिया तारमा लागेका <u>थिए</u>	ह. ७
तिनलाई राम्रैसँग <u>पखालिसकेको छु</u>	ह. ८
कुनै पाखण्ड र क्षुद्र स्वार्थका लागि <u>होइन</u>	ह. ९
यसलाई मैले ठीकठाक <u>पारेको छु</u> ,	ह. ११
मैले राम्रैसँग <u>सजाएको छु</u>	ह. १४
पवित्र संकल्पले <u>छुन्मुनाएको</u>	ह. १८
उच्च गम्भीर संगीतम <u>भन्भनाउने छु</u>	ह. २०
सिर्जना र सौन्दर्यको <u>उपसना गर्ने छु</u>	ह.. २२
मेरो वीणा सँधै सँधै <u>बजिरहने छु</u>	ह.. २४
मेरो मैले राम्रैसँग <u>सजाएको छु</u> ।	ह.. २७

माथि उल्लिखित उदाहरणअनुसार कवितामा अत्यधिक समापिका क्रियापदको प्रयोग देखिन्छ । समापिका क्रियाले पनि उपवाक्य तहका व्याकरणिक एकाइ निर्माण गरेका छन् । 'सजाएकोछु' क्रियापदको तीन आवृत्तिले वाक्य तह निर्माण गरेको देखिन्छ । क्रियापदले कालिक वैविध्यतालाई देखाएको छ ।

ज) क्रियाविशेषणपदको चयन

कहाँ, किन, कसरी, कहिले जस्ता प्रश्नको जवाफमा आउने स्थिति, घटना, अवस्था र कार्यव्यापारको विशेषता बुझाउने शब्द नै क्रियाविशेषण हुन् । कवितामा क्रियाविशेषणको स्थितिले विशिष्टता सृजना गरेको हुन्छ । कवितामा प्रयुक्त क्रियाविशेषणको स्थितिलाई यहाँ अध्ययन गरिएको छ :

मैले <u>राम्रैसँग</u> सजाएको छु ।	ह. २
तारहरू <u>खुकुल्ला</u> थिए	ह. ४

तिनलाई <u>राम्रैसँग</u> कसिसकेको छु	ह.५
यसलाई मैले <u>ठीकठाक</u> पारेको छु	ह.११
मैले राम्रैसँग <u>सजाएको</u> छु ।	ह.१४
मेरो वीणा <u>सँधै सँधै</u> बजिरहने छ,	ह.२४
मेरो वीणा <u>सँधै सँधै</u> बजिरहने छ,	ह.२५
मैले <u>राम्रैसँग</u> सजाएको छु ।	ह.२७

उपर्युक्त उदाहरणअनुसार राम्रैसँग क्रियाविशेषण कविताभरि पटकपटक आवृत्ति भएको देखिन्छ भने सँधै सँधै क्रियाविशेषण हरफ २४ र २५ मा आवृत्ति हुनुले कवितामा विशिष्ट लयको सृजना गरेको देखिन्छ । भाव पुष्ट पार्नका लागि क्रियाविशेषणले सहयोग गरेको देखिन्छ ।

भ) चिन्ह प्रयोग

लेख्य चिन्हले भाषालाई प्रभावकारी, सार्थक र विशिष्ट बनाउँदछ । कवितामा प्रयुक्त चिन्हहरूको स्थितिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

(!) मैले राम्रैसँग सजाएको छु ।	ह.१
(,) तारहरू खुकुल्ला थिए,	ह.४
(,) तिनलाई राम्रैसँग कसिसकेको छु ।	ह.५
(,) खिया तारमा लागेका थिए,	ह.७
(,) तिनलाई राम्रैसँग पखालिसकेको छु ,	ह.८
(,) यसलाई मैले ठिकठाक पारेको छु ,	ह.११
(!) आऊ, ए विश्वका शिल्पीहरू !	ह.१५
(!) आऊ, जनताका कलाकारहरू !	ह.१६
(!) आऊ, सृजनाका सपूतहरू !	ह.१७

कवितामा पूर्णविरामले वाक्यतह निर्माण गरेको छ भने अल्पविरामले उपवाक्य तह निर्माण गरेको छ । विस्मयादिबोधक चिन्हको प्रयोग हरफ १५, १६ र १७ मा गरिएको छ ।

यसले कवितामा सम्बोधनार्थ भाव प्रस्तुत गरेको छ । जसले कवितालाई विशिष्ट तुल्याएको देखिन्छ ।

ज) सादृश्य विधान

अलङ्कारको उपयोगले कविता सजिने गर्दछ । वीणा कवितामा कविले अलङ्कारको कुशल संयोजन गरेका छन् । आत्मासँग वीणालाई आरोप गरेकाले रूपक अलङ्कार सङ्घटित छ । त्यसैगरी कवितामा दृष्टान्त, स्वभावोक्ति, अतिसयोक्ति अलङ्कार पाइन्छ ।

४.१.४.२ विचलन

व्याकरणिक नियमको अतिक्रमण विचलन हो । कवितामा विचलनको स्थिति अपेक्षित मानिन्छ । कवितामा लयात्मकता सृजना गर्न, संक्षिप्त भावका निम्ति विचलनको महत्त्व रहन्छ जसले कवितामा शैलीको निर्माण गरेको हुन्छ । यहाँ कवितामा देखिएको भाषिक विचलनको अध्ययन गरिन्छ ।

क) ध्वनि विचलन

शब्दकोशमा अप्रविष्ट शब्दको निर्माण र प्रयोग नै कोशीय विचलन हो । भाषालाई विशिष्ट र चमत्कृत बनाउन र मौलिकता सृजना गर्न स्रष्टाले यस्ता शब्द निर्माण गरी उपयोग गर्ने गर्दछ ।

यहाँ कवि भाषा र व्याकरणप्रति निकै सचेत देखिन्छन् । कविताभरि कोशीय एवम् ध्वनि विचलन नगरिकनै कविताको सृजना गरिएको छ । यसबाट कविको मानक भाषा प्रयोगको विशिष्टता झल्किन्छ । यो पनि कविको आफ्नो मौलिक विशेषता हो । भाषा व्याकरणप्रतिको सचेतता हो । त्यो कविताभरि नै झल्किन्छ ।

ख) आर्थी विचलन

अभिधेयार्थलाई अतिक्रमण गरी अन्यार्थ प्रदान गर्नु आर्थी विचलन हो । कवितामा आर्थी विचलनको स्थिति रहेको छ । यसले कवितामा व्यञ्जनात्मकता प्रदान गरेको देखिन्छ । कविता जति व्याङ्ग्यार्थ हुनसक्यो त्यति विशिष्ट हुन जान्छ ।

कवितामा सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै आर्थी विचलनको स्थिति देखिन्छ । यहाँ सृजना शक्तिलाई वीणाका रूपमा प्रस्तुत गरी विगतमा डर त्रासले सृजना शक्ति बाहिर निस्कन नसकेको साथै निजिस्वार्थ र लोभले प्रकट नगरिएकोमा अब त्यसलाई सुन्दर संसार निर्माण

गर्नका निम्ति बाहिर प्रकट गरी सजाउनुपर्ने भाव अमूर्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यो स्थिति कविताको सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहेको देखिन्छ । कवितामा अभिधेयार्थभन्दा पनि लक्ष्यार्थ प्रकट हुनाले भाव प्रस्तुत निकै सघन र व्यञ्जित देखिन्छ ।

४.१.४.३ समानान्तरता

भाषा प्रयोगमा देखिने पुनारावृत्ति समानान्तरता हो । समानान्तरता कविताको बाह्य र आन्तरिक धरातलमा देखा पर्दछ । समानान्तरताले कवितामा शैलीशिल्पको नै निर्माण गर्ने हुनाले यसको महत्त्व निकै देखिन्छ । समानान्तरताले अभिव्यक्तिलाई रोचक तुल्याउँछ । यहाँ वीणा कविताको आन्तरिक र बाह्य समानान्तरताको अध्ययन गरिएको छ :

क) बाह्य समानान्तरता

ध्वनि, शब्द, रूप, पदावली, उपवाक्य र वाक्यको आवृत्ति भई भाषामा बाह्य समानान्तरता को सृजना हुन्छ । भाषिक अभिव्यक्तिलाई आकर्षक बनाउन स्रष्टाले बाह्य समानान्तरताको प्रयोग गर्दछ । कवितामा प्रयुक्त बाह्य समानान्तरताको विश्लेषण निम्नानुसार गरिन्छ :

- ह. १ मेरो आत्माको वीणालाई
- ह.२ मैले राम्रौसँग सजाएको छु । आवृत्ति तीन
- ह.३ कायरता र दुर्बलताले
- ह.४ तारहरू खुकुल्ला थिए
- ह.१५ आऊ, विश्वका शिल्पीहरू
- ह.१६ आऊ, जनताका कलाकारहरू
- ह. १७ आऊ सृजनाका सपूतहरू
- ह. २४ मेरो वीणा सँधै सँधै बजिरहनेछ
- ह.२५ मेरो वीणा सँधै सँधै बजिरहनेछ

उल्लिखित उदाहरणअनुसार कवितामा वाक्य, ध्वनि, वर्ण, र शब्दतहको आवृत्ति प्रशस्त पाइन्छ । त्यस्तै ध्वनि, वर्ण, शब्द र वाक्य तहका आवृत्तिले कवितामा लयात्मकता प्रदान गरेका छन् । यसले कवितालाई मौलिक बनाएको देखिन्छ ।

ख) आन्तरिक समानान्तरता

भाषाको अर्थगत तहमा देखापर्ने पुनरावृत्तिलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ । अलङ्कार, प्रतीक, रसको पुनरावृत्तिले आन्तरिक समानान्तरता निर्माण गर्दछ । कवितामा प्रयुक्त आन्तरिक समानान्तरताको विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

कुनै पाखण्ड र क्षुद्र स्वास्थ्यका लागि होइन ह. ९

सत्य, शिव र सुन्दर सङ्गीतका लागि ह. ११

सृजना र सौन्दर्यको उपासना गर्नेछ, ह. २१

उपर्युक्त उदाहरणमा उस्तै उस्तै भावका निम्ति धेरै सन्दर्भको प्रयोग गरी आन्तरिक समानान्तरता उचित प्रयोगबाट कवितालाई विशिष्ट तुल्याइएको पाइन्छ ।

४.३ 'प्रज्ञा-जो बिकेको छ' कविताको अध्ययन

४.३.१ शीर्षक संरचना

'प्रज्ञा-जो बिकेको छ' वि.सं. २०४६ पौष २६ मा लेखिएको कविता हो । शीर्षक उपवाक्य तहमा निर्मित छ । उपवाक्य तममा निर्मित शीर्षकमा प्रज्ञा केन्द्र तहमा छ । प्रज्ञा शब्द तत्सम नामपद हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार नयाँ नयाँ कुरा सोच्न सक्ने वा काल्पना गर्न सक्ने मानसिहरूको शक्ति, गहिरो कुरा सोच्न सक्ने बुद्धि, विवेक, विशिष्ट ज्ञान भन्ने प्रज्ञा शब्दको अर्थ पाइन्छ । प्रज्ञा शब्द पछाडि योजक चिन्हको प्रयोग गरी जो बिकेको छ उपवाक्यलाई सम्बन्धित गराइएको छ । 'जो' सम्बन्धवाचक सर्वनामले प्रज्ञा बेचिएकोलाई निर्देश गरेको छ । जसले अरू कुनै होइन प्रज्ञा नै भन्ने निश्चित अर्थ प्रकट गरेको देखिन्छ । बिकेको मुख्य क्रियासँग छ सहायक क्रियाको योगले उपवाक्य तहको संरचना प्रदान गरेको देखिन्छ । पूर्ण वर्तमानकालमा प्रयुक्त क्रियापदले कार्य सम्पन्न भएको अवस्था बुझाएको छ । प्रज्ञा बिकेको जनाएर शीर्षकले ध्वन्यार्थ व्यञ्जित गरेको छ ।

शीर्षकको अर्थको केन्द्रीयतामा कविता निर्माण गरिएको हुनाले शीर्षक सार्थक र औचित्यपूर्ण नै देखिन्छ ।

४.३.२ अनुच्छेद संरचना

अनुच्छेद संरचना निर्माणमा कवि मौलिक छन् । 'विद्वान् महाशय' प्रति पटक पटक सम्बोधन गरी एउटै अनुच्छेदमा कविता सृजना गर्न भुसाल सफल छन् । अन्य कविताको

तुलनामा यो कविता लामो संरचनामा संरचित छ । लामा, छोटो र मध्य संरचनाका हरफ निर्माणले कविता बाह्य र आन्तरिक दुबै आवरणमा कविता उत्कृष्ट छ । पदावली, उपवाक्य, वाक्य तहका एकाइ कवितामा देखिन्छन् । जम्मा ७० वटा हरफमा कविताले पूर्णता पाएको छ । लामो कविता भैकन पनि भावलाई नविगारिकन एउटै अनुच्छेदमा कविता रचना गर्नु कविको अनुच्छेद निर्माणशिल्पको वैशिष्ट्य हो ।

४.३.३ भाषाका आधारमा 'प्रज्ञा-जो बिकेको छ ' कविता

४.२.३.१ चयन

यस शीर्षकअन्तर्गत शब्दचयन, प्रतीकचयन, नामपदको चयन आदि पक्षको निम्नानुसार अध्ययन गरिन्छ :

क) शब्दचयन

कवितामा प्रयुक्त विशिष्ट शब्दहरूको स्थितिलाई यसरी विश्लेषण गरिएको छ ।

ह.सङ्ख्या	कविताहरू	तत्सम	तद्भव	आगन्तुक
ह.१	विद्वान् महाशय,	२	-	-
ह.३	तर, सगरमाथाभन्दा अग्लो मस्तक	१	१	-
ह.४	सूर्यभन्दा चम्किलो मस्तिष्क	१	१	-
ह.६	बानियाको खोटा सिक्कामा कसरी वेचन सक्यौ !	-	१	२
ह.३१	इमानजमानको कवच लगाएर	१	-	१
ह.३३	न्याय र निष्ठाको युद्धमा अभिमन्यु बन्नुपर्ने तिमि,	४	-	-
ह.४२	अँगालो मारेर कसरी म्बाइखान सक्यौ ?	-	२	-
ह. ६७	सत्यताको बाचाकमसबाट चुक्न सक्यौ ?	-	-	१

यहाँ कविताभरिका हरफहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी छनौट गरी शब्दचयनको स्थिति विश्लेषण गर्ने आधार तयार गरिएको छ । उपर्युक्त उदाहरणबाट कविताभरि नै तत्सम शब्दको अधिक प्रयोग देखिन्छ भने तद्भव शब्दहरूको पनि सार्थक प्रयोग छ । आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग नभएको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ । यसले कवितामा शब्द

चयनको विविधताको स्वाद प्रदान गरेको छ । जसले कवितालाई सरस र आकर्षक बनाएको देखिन्छ ।

ख) अनुकरणात्मक शब्द चयन

कवितामा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग पाइन्छ । अनुकरणात्मक शब्दहरूको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

बजाएर चुराहरू छिर्लिङ छिर्लिङ ह.९

खुट्टामा छिन्छिन् छिन्छिन् पाउजु भएर ह.२७

यी उदाहरणमा रहेका छिर्लिङ, छिर्लिङ, छिन्छिन् अनुकरणात्मक शब्दहरू हुन । छिर्लिङ छिर्लिङ शब्दयुगलले तिम्री पात्रको पत्नीले लगाएका चुराहरूको अनुकरण र छिन्छिन् छिन्छिन् शब्दयुगलले खुट्टामा लगाएका पाउजुबाट निस्केको ध्वनिको अनुकरण गरेको छ । यी शब्दहरूले कवितामा लयात्मकता प्रदान गरेका छन् ।

ग) प्रतीकको चयन

कवितामा प्रतीकहरूको प्रयोग प्रसस्तै पाइन्छ । प्रतीकले कविता सूत्रात्मक बनेको छ । यहाँ प्रयुक्त प्रतीकहरूको उदाहरणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

पत्नीको गहनाका रूपमा पतिको चोखा परिश्रमलाई, मस्तकलाई सगरमाथा, मास्तिष्कलाई सूर्य, बालबालिकाको आँसुलाई चोखो हृदयका प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यी प्रतीकहरूको सार्थक प्रयोग कविताका देखिन्छ ।

घ) नामपदको चयन

कविताभरि नै नामपदको प्रयोग देखिन्छ । कवितामा भाववाचक नाम आँसु, हृदय, सिउँदो, निष्ठा, माया, आत्मा, इमानजमान, स्वाभिमान, न्याय, युद्ध, जालभेल, आदर्श, दुर्व्यसन, अँगालो, सत्यता, श्रम, सृजना, कायरता, दासता, नग्नता, आँसु, हाँसो, प्रेम, घृणा, मौलिकता जस्ता शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । यसले कवितालाई भावपरक बनाउँदै भाव प्रवाहमा सबल बनाएको देखिन्छ । कविको विचारलाई सार्थक बनाउन नामपद सक्षम छन् । व्यक्तिवाचकनाम सगरमाथा, सूर्य, अभिमन्यु, द्रव्यवाचक नाम चुरा, सिन्दुरको प्रयोग पनि पाइन्छ । यसरी विभिन्न नामपदको उपयोग गरी कविले वैविध्यताको सृजना गरेका छन् ।

ड) सर्वनामपदको चयन

कवितामा द्वितीय पुरुष सामान्य आदरार्थी तिमी सर्वनामप्रति सम्बोधन गरी कविले आफ्ना विचार तिमीमार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा वर्तुल संरचनामा एकलापीय ढाँचाको प्रस्तुति पाइन्छ । तिमी सर्वनाम यस कविताको केन्द्रीय पात्र हो । यीबाहेक यो, उसको आफ्नो जस्ता सर्वनामको प्रयोग पाइन्छ ।

च) विशेषणपदको चयन

कवितामा प्रयोग गरिएका विशेषणले कवितालाई सरस बनाएका छन् । कविताको सुरु विशेषणपद विद्वान् महाशयबाट भएको छ । यो विशेषण पदावली कवितामा तीन पटक आवृत्ति भएको छ । यस आवृत्तिले कवितालाई प्रगीतात्मक संरचना प्रदान गरेको देखिन्छ ।

यसै गरी कवितामा अग्लो, चम्किलो, चोखो, खोटा, कपटी, अदम्य जस्ता विशेषणको प्रयोग पाइन्छ ।

छ) क्रियापदको चयन

कवितामा कृदन्तबोधक क्रियापदको प्रयोग पाइन्छ । पटकपटक कृदन्त क्रियापदको आवृत्तिले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ । समापिका क्रियापदको पनि प्रयोग पाइन्छ । समापिका क्रियापदले अभिव्यक्ति गर्न खोजेको भावमा केही चमत्कार, आश्चर्य, प्रश्नार्थ प्रकट गरेकाले कवितामा यिनले ध्वनि सृजना गरेका छन् । कवितामा यसले सरसता प्रदान गरेको छ ।

कविताको अभिव्यक्तिलाई छोटो, छरितो कसिलो पार्नमा क्रियापद सक्षम छन् । कवितामा तिमी पात्रलाई विद्वान् महाशय भनी सम्बोधन गर्दा व्यङ्ग भाव उत्पन्न भएको छ । तिमी कर्ता पद र सक्यौ, छौ, जस्ता सहायक क्रियापदका अध्याहार गरेर वाक्य बुनोट कसिलो र छरितो पारिएको छ भने अर्कातिर अर्थगत विशेष सङ्केत दिन खोजेको पाइन्छ ।

ज) क्रियाविशेषणपदको चयन

कवितामा क्रियाविशेषणको प्रयोग पाइन्छ । कवितामा धेरै, साँझ, विहान, कहिल्यै, बेचन, खस्न, फँस्न, खान, चुक्न जस्ता क्रियाविशेषणको प्रयोग पाइन्छ । बेचन, खस्न, फँस्न, खान, चुक्न जस्ता कारणवाचक क्रियाविशेषणहरूले कवितामा तिमी पात्रले आदर्श अस्मिता र आफ्नो स्थानबाट पथ भ्रष्ट भएकोमा कारण खोज्दै व्यङ्ग्यभाव प्रस्तुत गरेका छन् ।

भ) निपातपदको चयन

कवितामा निपातको प्रयोग गरिएको छ । त, खै, र जस्ता निपात शब्दहरूले कवितामा सम्प्रेषित भावको गाम्भीर्यलाई बहन गर्न सहयोग पुऱ्याएका छन् । थोरै निपातहरूको प्रयोगले कविको कविता रचनाको संयमतालाई झल्काएको छ भने यिनीहरूको समुचित प्रयोगले कविताको सटिक र खारिएको शिल्पकलालाई झल्काएको पाइन्छ ।

ज) चिन्ह प्रयोग

कवितामा विराम, उद्गार, प्रश्न, योजक चिन्हहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । विराम चिन्हले कवितामा वाक्य, उपवाक्य र पदहरूको सम्बन्ध र विभाजनलाई देखाएको पाइन्छ । कवितामा पूर्णविराम चिन्हको प्रयोग गरिएको छैन । यसले कविता एक वाक्यमा संरचित घटकका रूपमा देखिन्छ । अल्पविरामको अत्याधिक प्रयोगले पद र उपवाक्यको आवृत्तिलाई बुझाउँछ । अल्पविरामले कवितामा पूर्वापर सम्बन्ध राख्दै बनोट संरचनालाई कसिलो बनाएको छ ।

विस्मयादिबोधक चिन्हको प्रयोग पनि कवितामा पाइन्छ । विस्मयादिबोधक चिन्हले कवितामा विस्मय, आश्चर्य, घृणा जस्ता भावहरू सम्प्रेषण गरेका छन् । विस्मयादिबोधक चिन्हले कविताको भावलाई कसिलो बनाउन सहयोग गरेको छ ।

कवितामा विशिष्ट अर्थ र भाव उब्जाउन प्रश्नचिन्हहरूको समुचित प्रयोग गरिएको छ । स्वाभिमान, आदर्श, सत्यता, अस्तित्वबाट पथभ्रष्ट भएको तिम्री पात्रप्रति प्रश्न गरेर त्यसरी सामान्य स्वार्थबाट प्रेरित भएर पथभ्रष्ट हुन गएकोमा व्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्दै भावलाई सन्दर्भार्थमा व्यञ्जित गरिएको छ । यसरी प्रश्नवाचक चिन्हहरूको प्रयोगले कवितालाई सार्थक बनाएको छ ।

ट) सादृश्य विधान

कवितामा प्रयोग भएका अलङ्कारले कवितालाई सजीव तुल्याएका हुन्छन् । कवितामा पनि विविध अलङ्कारको प्रयोग गरी कविले कवितालाई विशिष्ट तुल्याएका छन् । यस कवितामा सगरमाथाभन्दा अग्लो, सूर्यभन्दा चम्किलो, मस्तिष्क र बालबालिकाको आँसुभन्दा चोखो हृदयलाई बनियाको खोटा सिक्कासँग आरोप गरेका हुनाले रूपक अलङ्कार, न्याय, निष्ठा र युद्धका लागि अभिमन्युलाई दृष्टान्तका रूपमा उपयोग गरेका

दृष्टान्त अलङ्कार सङ्घटित देखिन्छ । यीबाहेक उपमा, यमक, उत्प्रेक्षा अलङ्कारको लालित प्रयोग कवितामा पाइन्छ । यी अलङ्कारले कवितालाई विशिष्ट तुल्याएका छन् ।

४.२.३.२ विचलन

कवितामा प्रयुक्त विचलनलाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

क) ध्वनि विचलन

भाषिक अभिव्यक्तिलाई जीवन्त पार्नमा साहित्यकारले मानक रूपकोमात्र नभई अमानकरूपको पनि प्रयोग गर्दछ । जसले गर्दा भाषिक अभिव्यक्ति विशिष्ट हुन जान्छ ।

यस कविताको ह.९ मा प्रयुक्त चुराको आवाज छिन्छिन् हुनुपर्नेमा छिर्लिङ्ग छिर्लिङ्ग अनुकरणात्मक ध्वनिको संयोजन र ह.२७ मा प्रयुक्त खुट्टाको पाउजुको आवाज छम् छम् हुनुपर्नेमा छिनछिन विशिष्ट मौलिक अनुकरण ध्वनिको निर्माण गरी कवितालाई रोचक र आकर्षक बनाएको देखिन्छ ।

ग) व्याकरणिक विचलन

कवितामा व्याकरणिक विचलन अपेक्षित हुन्छ । विशिष्ट अभिव्यक्ति सृजना गर्न र लयात्मकता प्रदान गर्न भाषालाई कविले आफ्नो किसिमले प्रयोग गर्दछ । कवितामा अपेक्षित लामा छोटो र मध्यखालका हरफ योजना कर्ता, कर्म र क्रियाको अमानक प्रयोग कविताभरि नै पाइन्छ । यसले कवितालाई अझ विशिष्ट बनाएको देखिन्छ ।

घ) आर्थी विचलन

कवितामा आर्थी विचलनले ध्वन्यात्मकता सृजना गर्दछ । यसैको अन्तर्गतहमा प्रवेश गरी कविताको सन्दर्भार्थको खोजी गरिन्छ । जहाँ विशिष्ट अर्थ ध्वनित भएको हुन्छ । कवितामा प्रयुक्त आर्थी विचलनका उदाहरणहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तर सगरमाथाभन्दा अग्लो मस्तक	ह.३
सूर्यभन्दा चम्किलो मस्तिष्क	ह.४
बालिकाको आँसुभन्दा चोखो हृदय	ह.५
बनियाका खोटा सिक्कामा कसरी बेच्न सक्थौ ।	ह.६

यस्ता विशिष्ट आर्थी विचलनको स्थिति कविताभरि पाउन सकिन्छ । जसले कवितालाई आलङ्कारिक बनाएको देखिन्छ ।

४.२.३.३ समानान्तरता

कवितामा बाह्य र आन्तरिक समानान्तरताको स्थिति छ । क्रमशः बाह्य र आन्तरिक समानान्तरताको अध्ययन निम्नानुसार गरिएको छ :

क) बाह्य समानान्तरता

ध्वनि, वर्ण रूप, शब्द, पदावली, उपवाक्य, वाक्य आदिको आवृत्ति कवितामा पाइन्छ । 'यो कुरा कहिल्यै सोचन सकेका छौं' कवितांशको दुई पटक आवृत्ति भएको छ । यसले कविताको सम्पूर्ण भावलाई केन्द्रीकरण गरेको छ । भाव यसैमा सरर बगेको छ । यसले कवितामा भाव गाम्भीर्यलाई अझ गहिराईमा पुऱ्याउन सहयोग गरेको देखिन्छ । कवितामा ध्वनि, वर्ण, रूप र शब्द तहको आवृत्तिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ ।

बजाएर चुराहरू छिर्लिङ् छिर्लिङ् ह.९

कसैको जुठो कलो तिम्रा थालमा पस्केकी छन्, ह.१४

आदर्शबाट कसरी खस्न सक्यौ ? ह.३९

दुर्व्यसनमा कसरी फस्न सक्यौ ? ह.४०

यस्ता ध्वनि, वर्ण, रूप, पद, शब्द र समान पदावली भएका हरफहरूको आवृत्तिले कवितामा लयात्मकता प्रदान गरेका छन् ।

ख) आन्तरिक संरचना

आन्तरिक समानान्तरताले कवितामा निहित आन्तरिक सौन्दर्यको उद्घाटन गर्दछ । अलङ्कार, प्रतीक आदिका माध्यमबाट भाषामा आन्तरिक समानान्तरताको संयोजन गरिन्छ । आन्तरिक समानान्तरताका उदाहरणहरू निम्नानुसार छन् :

भल्केको छ शिरमा शिरफूल भएर ह.२३

भुलेको छ गलामा तिलहरी भएर ह.२४

बजेको छ हातमा बाला भएर ह.२५

यी हरफमा तिमीपात्र क्षुद्र स्वार्थमा अल्भिफएर आफ्नो अस्तित्व मेटी कमाएका पैसाले आफ्नी पत्नीलाई किनिदिएका गहनाहरूसँग उसको स्वाभिमानको सम्बन्ध स्थापना गरिएको छ । यसरी सम्बन्ध देखाइएकाले आन्तरिक समानान्तरता सबल रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ ।

४.४ 'दीपावली' कविताको अध्ययन

४.४.१ शीर्षक संरचना

वृहत् शब्दकोषका अनुसार दीपावली शब्दको अर्थ बत्तिहरूको पङ्क्ति, दीपामाला, दीपावली, कार्तिक कृष्णपक्षको औंसीको दिन लक्ष्मीको आराधनाका निमित्त घरघरमा बालिने बत्ति, लक्ष्मीपूजामा दिनमा मनाइने उत्सव तिहार भन्ने हुन्छ । अभिधेयार्थमा चाड विशेष भए तापनि कवितामा यो स्वाधीनता र समानताको प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । सम्पन्नका घरमा दीपावली भोज, मोज र चैन बनेर आउने तर दीनहीनका घरमा अभाव र समस्या बनेर दीपावली भित्रिन्छ । यसरी दीपावलीले सृजना गर्ने सामाजिक स्थितिको कसिलो चित्रण गरिएको कविताको शीर्षक सार्थक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

४.४.२ अनुच्छेद संरचना

जम्मा तेत्तीस हरफ रहेको दीपावली कविता एक अनुच्छेदमा संरचित गद्य संरचना भएर पनि अन्तर्लयका कारणले कवितामा लयात्मकता पाइन्छ । समान किसिमका पङ्क्तिहरूको उपस्थिति, आदि, मध्य र अन्त्यानुप्रासको संयोजन, वर्ण, शब्द आदिको आवृत्ति अन्तरलयका उदाहरणहरू हुन् । लामा, छोटो र मध्य किसिमका पङ्क्तिहरूको योजना कवितामा पाइन्छ । छोटो आयाममा पूर्ण भाव र विचार प्रस्तुत गर्न सफल कविता निकै कसिलो र रसिलो छ ।

४.४.३ भाषाका आधारमा दीपावली कविता

४.३.३.१ चयन

दीपावली कवितामा प्रयुक्त नाम, सर्वनाम, विशेषण, निपात, नामयोगी, क्रियाविशेषण, प्रतीक आदिको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण निम्नानुसार गरिएको छ :

क) शब्द चयन

एकलापीय प्रगीतात्मक शैलीमा संरचित दीपावली कवितामा शब्दगत वैविध्यता देख्न सकिन्छ । कवितामा आगन्तुक शब्दहरूको उचित प्रयोग पाइन्छ । कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको स्रोतका आधारमा वर्गीकरण निम्नानुसार देखाइएको छ :

अ) तत्सम

कविको संस्कृत भाषाप्रतिको दखलता र तत्सम शब्दहरूको उपयोग र परिचालनको सक्षमतालाई कविताले सहजै देखाउँछ । कवितामा प्रशस्तै तत्सम शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । दीपावली, भोज, शोक, विदेशी, प्रतीक्षा, हृदय, आदेश, सहस्रदीप, स्वाधीनता, समानता जस्ता तत्सम शब्दहरूको कवितामा कुशलतापूर्वक प्रयोग गरिएको छ ।

आ) तद्भव

कवितामा तद्भव शब्दहरूको पनि प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ । कविताको भावलाई सहजै बहन गर्न सक्ने तद्भव शब्दहरूको चयन गर्नु र कवितामा प्रयोग गर्नु कविको शिल्पकौशल हो । यहाँ कवितामा प्रयुक्त तद्भव शब्दहरू प्रस्तुत गरिन्छ : वर्षेवर्ष, चैन, भन्याड, रिन, कोठी, ऐठन, साहू, चुल्हा, बटुक, जाँड, बेरोकाटोक, धनवीरे, जुठे, रिठ्ठा, ढिडो, गिठ्ठा, पटुका, भुल्ली, बुकुराभरि, गिल्टे, अंखरा, फुर्ती भुप्रा, जस्ता तद्भव शब्दहरूको प्रयोग कवितामा पाइन्छ ।

इ) आगन्तुक

कविता छोटो आयाममा भए पनि सबै कुराको स्वाद चाख्न पाइनु 'दीपावली' कविताको विशिष्टता हो । कवितामा आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । ती शब्दहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : मोज, महल, मोर्चा, मम्मी, ड्याडी, म्याक्सी अङ्कल, अन्टी, कवाफ, नवाफी ।

ख) प्रतीक चयन

'दीपावली' कवितामा सुन्दर प्रतीकको प्रयोग पाइन्छ । कवितामा प्रयुक्त भन्याड उच्चताका प्रतीक, भुप्रा गरिबी दीनहीनताको प्रतीक, नवाफी गिलास भङ्किलो मद्यपानको प्रतीक, चोर अवसरवादीको प्रतीक, जस्ता सुन्दर प्रतीक योजनाले कवितालाई विशिष्ट तुल्याएका छन् ।

क) नामपदको चयन

कविताभरि नामपदको प्रयोग भएको देखिन्छ । नेपाली भाषाका परम्परागत नामबाहेक आगन्तुक नामपदको प्रयोग गरिएको छ । यसले कवितामा विविधता प्रदान गरेको देखिन्छ । यसमा प्रयुक्त नामहरूमा दीपावली, भोज, मोज, चैत्र, शोक, दिन, मोर्चा, भाइ, दिदी, बहिनी, दाजु, साहू, बटुक, जाँड, रक्सी, ड्याडी, अङ्गल, अन्टी, कवाफ, धनबीरे, जुठे, ढिडो, गिट्टो, आमा, बुकुरा, सुन, फूलपाति, अंखरा, सुख, आँखा, चोर, भुप्रा, स्वाधीनता, समानता आदि रहेका छन् । यी नामपदहरूले कतै ग्रामीण वस्तीको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने केही नामपदले आधुनिक शहरबजार परिवेशको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । कविताको भावअनुसार नामपदको सटिक प्रयोग गरिएकाले सार्थक प्रयोग देखिन्छ ।

ख) सर्वनामपदको चयन

कवितामा सर्वनामको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । दीपावली नाम पदसँग निश्चयार्थक सम्बन्धवाची सर्वनाम यो को प्रयोग कवितामा देखिन्छ । यसले दीपावलीलाई नै निश्चित गरी अरू होइन भन्ने अर्थ प्रकट गरेकाले कविता अझ कसिलो बन्न पुगेको देखिन्छ । 'यो दीपावली' पदावली कवितामा पटक-पटक आवृत्ति भएकाले कवितामा अन्तःलयको सृजना भएको पाइन्छ ।

ग) विशेषणपदको चयन

कवितामा विदेशी, मस्त, अलमस्त, नवाफी, निस्तो, भुल्ली, सहस्र आदि विशेषणपदको प्रयोग पाइन्छ । यी विशेषणपदहरूले दीपावलीले निम्त्याएका सुखावस्था र दुःखावस्थाको परिस्थितिलाई सहज र सरस रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल छन् । नवाफी आगन्तुक विशेषण शब्दको पनि प्रयोग छ । यसले भङ्किलो रहनसहनको सङ्केत गरेको छ । विशेषणपदको उचित प्रयोगले चयनलाई विशिष्ट बनाएको देखिन्छ ।

घ) क्रियापदको चयन

कवितामा क्रियापदले बाह्य संरचनालाई कसिलो बनाउँदै आन्तरिक संरचनालाई सार्थक तुल्याउँछ । त्यसैले क्रियापदको चयनलाई विशिष्ट ढङ्गाट मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ ।

कवितामा सहायक र मुख्य क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । क्रियापदको चयनको उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

यो दीपावली वर्षैवर्ष उदाउँछ !

ह. १

भोज, मोज, र चैन बोकेर महलको भन्याङ्ग <u>चढ्छ</u>	ह. २
भोक, शोक र रिन बटुलेर भुप्राको कुनामा <u>सड्छ</u> ,	ह. ३
विदेशी मोर्चामा मर्ने भाइको संभना <u>बनेर</u>	ह. ४
प्रतीक्षामा बसेकी दिदीको हृदयमा <u>गड्छ</u>	ह. ५
स्वाधीनताका समानताका रागहरु <u>सुनाउनु</u>	ह. ३३

यी हरफहरूमा प्रयुक्त उदाउँछ, चढ्छ, सड्छ, गड्छ, समापिका क्रियापद हुन् । बनेर असमापिका कृदन्तबोधक क्रियापद हो । कवितामा धेरै समापिका क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ तर पनि यी समापिका क्रियापदले उपवाक्य निर्माण गरेका छन् । यी क्रियापद सबै सामान्यार्थ भावमा प्रयुक्त छन् । हरफ ३३ मा प्रयुक्त सुनाउनु क्रियापदले आज्ञार्थ भाव प्रस्तुत गर्दै सम्पूर्ण कविताको अन्त्य गरेको छ । यसबाट कविको संभ्रान्त वर्गको भङ्किलो दीपावली मात्र नभएर ग्रामीण वस्तीको दीनहीनका भुपडीमा समानताको प्रतीक बनेर आउनुपर्ने भाव प्रकट भएको छ । यसरी कवितामा प्रयुक्त क्रियापदहरूको चयन उपयुक्त देखिन्छ ।

ड) नामयोगीको चयन

कवितामा माथि, भित्र, भरि तीनवटा नामयोगीको प्रयोग गरिएको छ । कविको प्रौढ शिल्पकलालाई यसले प्रष्ट पार्दछ । विशिष्ट आवश्यक शब्दहरूको मात्र चयन गर्ने विशेषताले कविताको शिल्प संरचनालाई विशिष्ट तुल्याएको देखिन्छ ।

च) क्रियाविशेषणको चयन

बनेर, बोकेर, बटुलेर, बसेर, पोलेर, जस्ता कारण वाचक क्रियाविशेषणहरूको प्रयोग कवितामा पाइन्छ । यी क्रियाविशेषणको आवृत्तिले लयात्मकता प्रदान गरेका छन् भने कार्यकारण सम्बन्ध राखी कवितालाई कसिलो बनाएको पाइन्छ ।

छ) निपातको चयन

निपातको प्रयोग कवितामा भएको छ । ह. २४ मा त, ह. २९ मा आ निपात कवितामा प्रयुक्त छन् । ह. २४ मा प्रयुक्त त स्वीकृतिभाव र ह. २९ मा प्रयुक्त आ ले विरोध भाव प्रस्तुत गरेका छन् । दीपावलीका अवसरमा रक्सीले मातेर आँखा राता राता हुने र भोक, शोकले पोलेर आँखा राता राता हुने अर्थलाई समर्थन गरी त ले विशिष्ट अर्थ प्रदान

गरेको छ । आ निपातले आ, दीपावली ! यस्तो पनि दीपावली भनी निषेधार्थ र व्यङ्ग्यार्थ भाव प्रकट गरेको छ । यसरी निपातको चयन पनि विशिष्ट र सार्थक देखिन्छ ।

ज) सादृश्य विधान

कविताको शौन्दर्यशिल्पको खोजीगर्न अलङ्कारको खोजी गर्नुपर्ने देखिन्छ । कवितामा प्रयुक्त शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको समुचित प्रयोग पाइन्छ । दीपावली रूप फेर्ने चोर जस्तो, बोटल पाए फुर्ती हाँक्ने नेताजस्तो तुलना गरेकाले उपमा अलङ्कार दीपावलीलाई गरिबको चुल्लोमा पाक्ने बटुक र जाँडसँग आरोप गरिएकाले रूपक, दीपावलीलाई हुरी, सहस्रदीप, स्वाधीनता र समानताको दृष्टान्त बनेर आउन आदेश गरिएकाले दृष्टान्त अलङ्कारको योजना पाइन्छ । यी अलङ्कारले कवितालाई जीवन्त पारेका छन् ।

४.३.३.२ विचलन

कवि आफ्ना भाव प्रस्तुतिका निमित्त मानकप्रति निकै सचेत देखिन्छन् । कविता गद्यमा सृजना गरेको भए तापनि भाषिक एकाइको प्रयोगप्रति उनको प्रौढता भल्किन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि कविताको विशिष्ट संरचनालाई प्रस्तुत गर्न कवितामा प्रशस्त पदक्रम विचलन र अर्थतात्त्विक विचलन पाइन्छ । ती विचलनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

क) पदक्रम विचलन

कविता विधामा पद विचलनको स्थिति सृजना गरी लयात्मकता सृजना गरिन्छ । कविताको संरचनालाई विशिष्ट तुल्याउन र भावलाई सोद्देश्यमूलक बनाउन पदक्रमको विन्यासमा विचलन देखाइन्छ ।

कवितामा प्रयुक्त पदविचलनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

कति पक्षपाती छ यो दीपावली : ह. १०

यो दीपावली कति पक्षपाती छ को अध्याहारमा आउनु पर्नेमा पदक्रम विचलनले कवितालाई भावात्मक र सौन्दर्यपूर्ण बनाएको देखिन्छ ।

ख) अर्थतात्त्विक विचलन

कविताभरि नै अर्थतात्त्विक विचलन पाउन सकिन्छ । कविले दीपावलीलाई परिवर्तनका संवाहकमा रूपमा प्रस्तुत गरी समाजभित्रका वर्गीय असमानताले जन्माएका विकृति विसङ्गतिलाई हटाउँदै समान भएर सबैको हर्ष खुसी बनेर आउन आग्रह गरेका

छन् । स्वयं दीपावली परिवर्तनको संवाहक हुन सक्दैन । परिवर्तनका संवाहक मानव मात्र हुन् । तसर्थ यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन देखिन्छ ।

कवितामा प्रतीकको प्रयोग गरी व्यङ्ग्यार्थ प्रस्तुत गर्नु कविताको अर्थतात्त्विक विचलन हो ।

४.३.३.३ समानान्तरता

कवितामा आन्तरिक र बाह्य समानान्तरताले कविताको बाह्य र आन्तरिक आवरणलाई सजाएका हुन्छन् । कवितामा प्रयुक्त आन्तरिक र बाह्य संरचनालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

क) बाह्य समानान्तरता

कविताभरि नै बाह्य समानान्तरताको स्थिति देखिन्छ । भोज, मोज, भोक शोक, राताराता, ताताताता, जस्तोसस्तो, स्वाधीनता, समानता जस्ता ध्वनि, वर्ण र शब्दहरूको आवृत्ति भएको देखिन्छ । बाह्य समानान्तरताले कवितामा मिठास र लयात्मकता प्रदान गरेको छ ।

ख) आन्तरिक समानान्तरता

कहीं कस्तो कहीं कस्तो	ह. २६
पाइलैपिच्छे रूप फेर्ने चोर जस्तो	ह. २७
बोतल पाए फुर्ती हाक्ने नेताजस्तो सस्तो	ह. २८

यहाँ दीपावलीको विभिन्न स्वरूप चोर नेताका रूपमा प्रस्तुत गरी दीपावलीसँग सम्बन्धित गरिएकोले आन्तरिक समानान्तरता पाइन्छ ।

च) वाक्यगठन

कवितामा लामा छोटो वाक्य उपवाक्यहरूको संयोजन पाइन्छ । वाक्य तहका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत एकाइले युक्त भए तापनि भावप्रवाहमा भाव निरन्तरताका लागि पूर्णविराम दिइएको छैन । कवितामा सरलवाक्यको प्रयोग बढी देखिन्छ । यसले कवितालाई पनि सरल तुल्याएको देखिन्छ । सापेक्ष निरपेक्ष संयोजकले वाक्य गठनलाई सघन तुल्याएर कवितालाई कसिलो बनाएको देखिन्छ ।

४.५ 'छब्बीसौ जन्मदिवसमा' कविताको अध्ययन

'छब्बीसौ जन्मदिवसमा' कविता वि. सं. २०३७ फागुन १७ कविको २६ औं जन्मदिवसका अवसरमा कीर्तिपुरमा रहदा लेखिएको हो । कविका जीवनका आरोह अवरोहले सृजना गरेका अनुभूतिहरू अभिव्यक्त गर्दै जीवनका बाँकी दिनमा केही सृजना र चेतनाका दीप बाल्ने प्रतिबद्धता र प्रतिज्ञाको भाव कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ कविताको संरचनात्मक र शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण गरिएको छ ।

४.५.१ शीर्षक संरचना

दुई शब्दबाट निर्मित शीर्षक विशेषण र नामपदको संयोजनबाट पदावलीको रूपमा रहेको छ । छब्बीसौ विशेषण पदले छब्बीस सङ्ख्याका क्रममा आउने अर्थ प्रदान गरेको छ । जन्मदिवस नामपदले जन्मदिन वा जन्मोत्सव भन्ने अर्थ दिएको छ । जन्मदिवसमा सप्तमी विभक्ति मा प्रत्यय लागि अधिकरण कारक बनी विशेषण पदलाई आफूभित्र समाविष्ट गरेको छ । यसले अन्य नभई छब्बीसौ जन्मोत्सवको अवसरलाई बुझाएको छ ।

कविको विगत जीवन भोगाइको अनुभूति र त्यसबाट प्राप्त जटिलता अन्धकार, निरिहता, पीडा र दुर्दशाहरूले छब्बीसौ जन्मदिवसमा झड्का दिएकाले अबका बाँकी दिनमा सघर्ष गर्दै सृजनामा लाग्ने भाव कविताले प्रस्तुत गरेकाले केन्द्रीय कथ्य र शीर्षकबीच तादात्म्य सम्बन्ध देखिन्छ । त्यसैले शीर्षक सार्थक र औचित्यपूर्ण छ ।

४.५.२ अनुच्छेद संरचना

पहिलो तेइस र दोस्रो बीस हरफका दुई अनुच्छेदमा छब्बीसौ जन्मदिवसमा कविता संरचित छ । पहिलो अनुच्छेदमा लामा, छोटो र मध्य खालका हरफ योजना पाइन्छ । दोस्रो अनुच्छेदमा भने छोटोभन्दा लामा-लामा समान खालका पङ्क्ति योजना देखिन्छ ।

पहिलो अनुच्छेदमा विगतको जीवनभोगाइका तीतो सत्यको उद्घाटन र दोस्रो अनुच्छेदमा त्यसबाट प्राप्त प्रेरणा र बाँकी जीवनको लक्षित सङ्कल्पको उद्घाटन गरी कवितालाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । आयाम संरचनाका दृष्टिले सङ्गृहीत कविताहरू लामा जस्तो देखिए तापनि यो कविता छोटो संरचनाभित्र नै पर्दछ ।

४.५.३ भाषाका आधारमा 'छब्बीसौं जन्मदिवसमा' कविता

कवितामा प्रयुक्त भाषा भाषाको कृत्रिम रूप हो । त्यसैले कविले आफ्ना कला र छटाले भाषालाई विशिष्ट बनाएका हुन्छन् । यस कवितामा प्रयुक्त भाषाशिल्पलाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

४.५.३.१ चयन

चयन शीर्षकअन्तर्गत 'छब्बीसौं जन्मदिवसमा' कवितामा प्रयुक्त नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियाविशेषण, निपात आदिको क्रमशः अध्ययन गरिएको छ :

क) शब्द चयन

कवितामा तत्सम शब्दको प्रयोग अत्याधिक छ । त्यसैगरी संस्कृतको सूक्तिको प्रयोगले कवितालाई जीवन्त बनाएको छ । आगन्तुक शब्दहरूको सार्थक प्रयोगको स्वाद पनि कवितामा चाख्न पाइन्छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

अ) तत्सम

सन्तोष, आशा, उत्साह, भाग्य, अन्धकार, आत्मा, दुर्दशा, दुर्दिन, किरण, सपूत, कुण्डलिनी, फणा, असल, अन्तरिक्ष, सत्यमेव जायते नाऽनृत्यम, विश्वविभूति, शहीद, योद्धा, आजन्म, जागृति, एकता, बसुन्धरा, सुगन्ध, सृजना, सङ्घर्ष जस्ता तत्सम शब्दहरूको सार्थक प्रयोग गरिएको छ ।

आ) तद्भव

हाँसो, आँसु, सुर्ता, पासिना, रगत पचिस, आज, थाड्ना, चम्किलो जस्ता तद्भव शब्दहरूको सार्थक प्रयोग गरिएको छ ।

इ) आगन्तुक

जीन्दगी, टाक्सिएको, हसियाँ, मार्तोल, मसाल, कसम जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको सार्थक प्रयोग कवितामा भएको छ । यी शब्दहरूले कवितालाई सारपूर्ण बनाएका छन् ।

ख) प्रतीक चयन

कवितामा प्रतीकहरूको प्रयोग पाइन्छ । समुज्ज्वलताका निम्ति दियो, वर्षका लागि कापीका पाना, पीडा र दुःखका निम्ति तुषारो, हृदयका विचारका निम्ति सारङ्गीलाई प्रतीक

बनाएर कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ । यी प्रतीकको सार्थक प्रयोग रहेकाले कविता विशिष्ट बन्न पुगेको छ ।

ग) नामपदको चयन

कवितामा विविध किसिमका नामपदको उपयुक्त चयन गरिएको छ । ती नामपदले कविको भावको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यहाँ प्रयुक्त नामपदको उदाहरण तल प्रस्तुत गरिएको छ : हाँसो, आँसु, सन्तोष, सुर्ता, जित, हार, धोका, प्यास, जीवन, वर्ष, आशा, उत्साह, रगत, पिसाब, भाग्य, जिन्दगी, आत्मा सपना, किरण, वाण, कसम, चेतना, मसाल, सिपाही, शहीद, योद्धा, हँसिया, मार्तोल, चुम्बन, सारङ्गी, पृथ्वी, जनता, गाथा आदि ।

यी नामपदहरूमा भाववाचक नामको आधिक्यता देखिन्छ । त्यसैगरी समूह, द्रव्य, र जातिवाचक नामपदको प्रयोग गरिएको छ ।

घ) सर्वनामपद चयन

कवितामा म, तिमी, तिनको, यो, यिनका, ती जस्ता सर्वनामपदको प्रयोग गरिएको छ । कविता कविको आफ्नो भोगाइको अनुभूतिको प्रस्तुति भएकाले मेरो सर्वनामपदको धेरै आवृत्ति भएको छ । तिमी सर्वनामपदले विश्वका विभूतिलाई जनाएको छ । ती विश्वविभूतिसँग अनौपचारिक सम्बन्ध राखी कसम खाएर चेतनाको दीप बाल्न अघि बढ्ने संकल्प कविले गरेका छन् । कवितामा प्रयोग गरिएका सर्वनामपदले कविको भावलाई सार्थक बनाउन यथेष्ट देखिन्छन् ।

ङ) विशेषणपद चयन

कवितामा विशेषण पदको प्रयोग गरिएको छ । कवितामा व्यक्त अर्थलाई विशेषण पदले बहन गर्न समर्थ छन् । विशेषण पदको उपयुक्त प्रयोगले कवितालाई सशक्त तुल्याएको देखिन्छ । कवितामा विशेषण पदको चयन निकै सटिक देखिन्छ । सपना भाववाचक नामसँग सुनौला विशेषणपद, मुठीका लागि कसिलो विशेषणको सार्थक प्रयोग भएको छ । त्यसै गरी पच्चीस वर्षहरू, भावी दिन, सुनौला किरण, गहिरो चुम्बन पदावलीहरूमा प्रयुक्त पच्चीस, भावी, सुनौली, गहिरो, जस्ता विशेषणपदले अर्थगाम्भीर्य प्रदान गरेका छन् ।

च) क्रियापद चयन

कवितामा समापक र असमापक क्रियाहरूको प्रयोग गरिएको छ । कवितामा समापकभन्दा असमापक क्रियापद नै बढी अभीष्ट हुने भएकाले कवि यसतर्फ निकै सचेत

देखिन्छन् । कवितामा क्रियापदको साम्य उपस्थितिले अनुप्रासको पनि सृजना गरेको छ । कृदन्तबोधक क्रियापदले कविताको प्रभावलाई अझ प्रवाहमय बनाएको छ । एकपछि अर्को भावलाई क्रियापदले सजिलै समेट्न सकेको देखिन्छ ।

म कसम खान्छु ती विश्वभूतिलाई सम्भरेर	ह. ४
तिम्रा चेतनाको मसाल समाएर अघि बढ्नेछु	ह. २५
म कसम खान्छु जनताका शहीदको रगत छोएर	ह. २६
तिमी जस्तै मुक्तिको सिपाही भएर लड्नेछु	ह. २७
म कसम खान्छु जीवित योद्धाका हात समाएर	ह. २८
आजन्म तिमिसँग एक भएर हिड्नेछु	ह. २९

यी हरफमा रहेका सम्भरेर, वढ्नेछु, छोएर, लड्नेछु, समाएर, हिड्नेछु, जस्ता क्रियापदले बेजोड भाव प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा प्रयुक्त अन्य क्रियापदको पनि प्रयोग सार्थक देखिन्छ ।

छ) क्रियाविशेषणपद चयन

कवितामा क्रियाविशेषणले क्रियापदको अर्थलाई चमत्कृत बनाउन र कविको भावगाम्भीर्यलाई समेट्न सफल देखिन्छन् । फनक्क, टाक्सिएको, साथसाथै, देखादेखै, भट्का जस्ता क्रियाविशेषणको सार्थक प्रयोग देखिन्छ ।

ज) चिन्ह प्रयोग

कवितामा अल्पविराम, पूर्णविराम, एकल उद्धरण, योजक चिन्ह जस्ता विरामचिन्हहरूको प्रयोग छ । अल्पविरामले पद, पदावली, उपवाक्यको आवृत्तिको सङ्केत गरेको छ । यसले भावलाई धाराप्रवाहमा अगाडि बढाउन सहयोग गरेको छ । पूर्णविरामले कविताभित्रका परिस्थिति र घटनाहरूको पूर्णता दिएको हुन्छ । यिनै भाषिक एकाइको सङ्घटनाबाट कविताले पूर्णता पाएको छ ।

कवितामा एकल उद्धरणको प्रयोग गरी संस्कृतको एउटा सूक्तिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । सत्यको जीत हुन्छ न कि भुठोको अर्थ रहेको उक्त सूक्तिको कवितामा निकै सार्थक प्रयोग छ । यसले कविताको अर्थलाई निकै उचाइमा पुऱ्याएको र कविताको बाह्य र आन्तरिक दुबै शिल्पलाई जीवन्त बनाएको छ ।

भ) सादृश्य विधान

कवितामा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोग देखिन्छ । आफ्नो जीवनको स्वभाविक वर्णन गरेकाले स्वाभावोक्ति अलङ्कार पाइन्छ । त्यसैगरी उपमा, दृष्टान्त, रूपक अनुप्रास जस्ता अलङ्कारको प्रयोग कवितामा पाइन्छ ।

४.५.३.२ विचलन

कविता लेखनमा कवि निकै सचेत छन् । कविताको भाव र भाव बहन गर्ने भाषाप्रति निकै सचेत देखिन्छन् । कविको यही प्रौढ प्रस्तुतिका कारण कवितामा ध्वनि विचलनको स्थिति खासै देखा पर्दैन । कवितामा प्रयुक्त पदक्रम विचलन र अर्थतात्त्विक विचलनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

क) पदक्रम विचलन

कवितामा पदक्रम विचलन देखिन्छ । वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रियाको अन्विति हुनु मानक पदक्रम हो तर कवितामा सबै वाक्यमा यस्ता पदक्रम पाइँदैन । यसले कवितालाई लयात्मक र काव्यात्मक बनाएको हुन्छ । हरफ २३ मा म कसम खान्छु जनताका शहीदको रगत छोएर कवितांशमा पदक्रम विचलन पाइन्छ । यस्ता पदक्रमको विचलनले कवितालाई विशिष्ट बनाएको देखिन्छ ।

ख) अर्थतात्त्विक विचलन

कवितामा अर्थतात्त्विक विचलन देखिन्छ । कविले आफ्नो जीवनका पच्चीस वर्षलाई पच्चीस पानाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । वर्षहरू किताव कापीका पाना होइनन् र पाना फर्काए भैं विगतलाई फर्काउन सकिँदैन । त्यसैले यहाँ अर्थतात्त्विक विचलन देखिन्छ । जीन्दगीलाई मुनाका रूपमा, दुःख, पीडा र वेदनालाई तुषारोका रूपमा प्रस्तुत गर्नु अर्थतात्त्विक विचलन हो । कवितामा रहेका यस्ता विचलनले कवितालाई सजीव र जीवन्त पारेका छन् ।

४.५.३.३ समानान्तरता

कवितामा निहित आन्तरिक र बाह्य समानान्तरतालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

क) बाह्य समानान्तरता

कवितामा ध्वनि, वर्ण, शब्दहरूको आवृत्ति भएको देखिन्छ । कवितामा म, मेरो, जस्ता सर्वनामपद र सलाम सलाम, म कसम खान्छु जस्ता शब्द र उपवाक्यहरूको आवृत्ति कवितामा रहेको देखिन्छ । ध्वनि, वर्ण, शब्द आदिको आवृत्तिले कवितालाई सरस बनाएको पाइन्छ ।

ख) आन्तरिक समानान्तरता

आशा र उत्साहको दियो जलाएर ह. ४

रगत, पसिना र आँसुले लेखेका ह. ५

मेरो जीन्दगीका यी पच्चीस पानाहरू, ह. ६

भविष्यको सुख आनन्दलाई बुझाउन दियोसँग र दुःख, पीडा र श्रमलाई बुझाउन रगत, पसिना र आँसुसँग अर्थलाई सम्बन्धित गरेकाले आन्तरिक समानान्तरता पाइन्छ । यसरी कवितामा आन्तरिक समानान्तरताको उचित प्रयोग देखिन्छ ।

४.६ 'विद्रोह काला रातहरूसँग' कविताको अध्ययन

४.६.१ शीर्षक संरचना

वि.सं. २०३८ चैत्र ३१ गते लेखिएको 'विद्रोह काला रातहरूसँग' कविताको शीर्षक पदावलीका रूपमा संरचित छ । विद्रोह भाववाचक नामपद काला, गुणबोधक विशेषण रात जातिवाचकनाम, हरू बहुवचन बोधक प्रत्यय र सँग नामयोगी मिलेर शीर्षक बनेको छ । पदहरूको कार्य र अर्थसम्बन्धलाई विश्लेषण गर्दा अन्धकारका विरुद्ध गरिएको क्रान्ति भन्ने अर्थ स्पष्ट हुन्छ । कविताले अन्धकार विरुद्ध क्रान्तिको भाव प्रस्तुत गरेकाले शीर्षक र कविताबीच तालमेल देखिन्छ । त्यसैले कविताको शीर्षक सार्थक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

४.६.२ अनुच्छेद संरचना

जम्मा अठ्ठाइसवटा हरफ रहेको 'विद्रोह काला रातहरूसँग' कविता एक अनुच्छेदमा संरचित छ । लामा, छोटो र एक शब्दका हरफ योजना रहेको यस कवितामा मध्य खालका हरफहरूको योजना बढी देखिन्छन् । संरचनाका दृष्टिले कविता छोटो आयामको भए पनि भावका दृष्टिले निकै सशक्त र ओजिलो छ ।

समग्र कवितामा दुई वाक्य देखिन्छन् । पहिलो वाक्यमा अध्यारोसँगै उज्यालो रहने र अध्यारो परास्त भएर उज्यालो अवश्य आउने भाव प्रस्तुत गरिएको छ, भने त्यसपछि जब अध्यारोले गाज्ज खोज्छ, तब शरीरभरि विद्रोहभाव उर्लिएर आई अन्धकार हट्ने भाव कवितामा व्यक्तिएको छ । यसरी संरचना र भाव दुवै सघन रहेकाले कविता विशिष्ट बन्न पुगेको छ ।

४.६.३ भाषाशैलीका आधारमा 'विद्रोह काला रातहरूसँग' कविता

४.६.३.१ चयन

यस शीर्षकअन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद आदिको विश्लेषण गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

क) शब्द चयन

कवितामा तद्भव र र तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । स्वर्णिम, क्षितिज , विद्रोह, मुक्ति, भयानक, अन्धकारजस्ता तत्सम र काला, चाल, चिसाचिसा, औँसी जस्ता तद्भव शब्दहरूको सफल प्रयोग गरिएको छ ।

ख) प्रतीक चयन

कवितामा प्रतीकको सफल प्रयोग गरिएको छ । जसले कविता आकर्षक र अर्थपूर्ण बनाएको छ । कविताको शीर्षक कालारात पद नै प्रतीकात्मक छ । त्यसै गरी कवितामा राक्षसी चाल, स्वर्णिम अरुणिमा, अन्धकार चिर्ने तीर जस्ता प्रतीकहरू देखिन्छन् । यी प्रतीकको सफल प्रयोगले कविता व्यञ्जनापूर्ण बन्न पुगेको छ ।

ग) नामपद चयन

कवितामा नामपदको प्रयोग गरिएको छ । नामपदको सार्थक प्रयोग गरी कवितालाई विशिष्ट तुल्याइएको छ । कवितामा धरती, वसन्त, पालुवा, रात, प्रभात, तारा, प्रकाश, आत्मा, भयानकता, छाती, धाम जस्ता नामपदहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

घ) सर्वनाम चयन

कविको आफ्नै आत्मालापको उपज यो कविता भएकाले म, मेरो जस्ता प्रथम पुरुष सर्वनामको प्रयोग छ । यीबाहेक अन्य सर्वनामको प्रयोग नगरेर कविले भाषा प्रयोगको सचेततालाई कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

ड) विशेषण चयन

विशेषणपदको प्रयोगले कविताको भावलाई विशिष्ट बनाएको देखिन्छ । कवितामा विशेषणपदको बाहुल्य पाइन्छ । नामिकपदसँग सहचर सम्बन्ध राखी विशेष्य विशेषणको सम्बन्धलाई कसिलो बनाएको देखिन्छ । कवितामा प्रयुक्त विशेषणपदहरू निम्नानुसार छन् : राक्षसी, नव, दानवी, नयाँ, हरेक, प्रत्येक, भयानक, कालो, सुनसान, चिसाचिसा, अन्धकार, सुदूर, स्वर्णिम, पवित्र । कवितामा विविध किसिमका विशेषणपदको प्रयोग भएको यी उदाहरणबाट प्रष्ट हुन्छ ।

च) क्रियापद चयन

कवितामा क्रियापदले घटना, अवस्था, कार्यव्यापारको स्थितिलाई जनाउँदछ । क्रियापदको उचित प्रयोगले कविताको भावलाई पूर्णरूपमा व्यक्त गर्न सहयोग गर्दछ । 'विद्रोह काला रातहरूसँग' कवितामा प्रयुक्त क्रियापदहरूको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

नव-वसन्तका पालुवा <u>मासिएका छैनन्</u>	ह. ३
<u>खिँइदै गएका छन्</u> ती दानवी बुटहरू	ह. ५
<u>छाडेका छैनन्</u> सुम्सुम्याउन नयाँ प्रभातहरू	ह. ८
चोर औला <u>सोभ्याउँछु</u>	ह. २३

कविले प्रस्तुत गर्न खोजेको भावलाई यी क्रियापदले सहजै बहन गर्न सक्षम देखिन्छन् । तसर्थ क्रियापदको प्रयोग सार्थक देखिन्छ ।

छ) क्रियाविशेषण चयन

कवितामा प्रयोग गरिएका क्रियाविशेषण सार्थक देखिन्छन् । क्रियाविशेषणको सार्थक प्रयोगले कविताको सम्पूर्ण अवयवलाई कसिलो बनाएको छ । कवितामा प्रयुक्त क्रियाविशेषणहरूको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ । जतिसुकै, खिँइदै, यसरी जस्ता क्रियाविशेषणको अल्प तर सार्थक प्रयोगले कविता विशिष्ट बनेको छ ।

ज) निपात चयन

कवितामा निपात शब्दहरूको प्रयोग छैन । शब्दहरूको सटिक प्रयोग र थोरैमा धेरै व्यक्त गर्ने कविको विशेषता कवितामा स्पष्टै देखिन्छ ।

भ) चिन्ह प्रयोग

अल्पविराम र पूर्णविराम चिन्हहरूको प्रयोग कवितामा गरिएको छ । पूर्णविराम प्रयोगका दृष्टिले कविता दुई वाक्यमा संरचित छ । पहिलो वाक्यमा काला रातहरूसँग उज्यालो पनि लुकेको र कालो समाप्तिका लागि प्रकाश प्रकाशित भैहाल्ने भाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो वाक्यमा जब कालो रातले निराशा सृजना गर्न खोज्छ, तब कवि त्यस विरुद्ध विद्रोह भाव प्रस्तुत गर्दछन् । यसरी अन्धकारबाट मुक्त भइन्छ, भन्ने भाव दोस्रो वाक्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.६.३.२ विचलन

कविता कविको प्रौढ अभिव्यक्ति भएकाले शब्दहरू छाटिएका छन् र भावहरू निकै कसिएका छन् । कविले प्रयोग गरेका शब्दशब्दमा अर्थ छन् । चिन्ह प्रयोगबाट कविताको अर्थ व्यक्तिएको हुन्छ । चुस्त र आवश्यक प्रयोगको स्थिति कवितामा भल्किन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि भाषा प्रवाहमा बग्नु र कविता क्लिष्ट र दुर्बोध्य नभई सरल हुनु कविको कविता लेखनको मौलिक विशेषता हो । यिनै विशेषताका कारणले कवितामा अमानक ध्वनि प्रयोग पाइँदैन तर पदक्रम र अर्थतात्त्विक विचलनले भने कवितालाई विशिष्ट तुल्याएको छ । कवितामा निहित यिनै पदक्रम र अर्थतात्त्विक विचलनलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

क) पदक्रम विचलन

कवितालाई पदक्रम विचलने लयात्मक र काव्यात्मक बनाएको छ । ती विचलनलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :

खिउँदै गएका छन ती दानवी बुटहरू	ह. ५
छाडेका छैनन सुम्सुम्याउन नयाँ प्रभातहरूले	ह. ८
ढाक्न खोज्छ मलाई निराशाको कालो छायाले	ह. १३
यसरी नै मैले विद्रोह गरिरहेछु	ह. २६

यी हरफ ५, ८ र १३ मा क्रियापदको विचलन छ भने हरफ ५ र २६ मा कर्ता, कर्म, क्रियाविशेषण र क्रियापदको अध्याहारमा अगाडि प्रयोग हुनु पर्नेमा पदक्रम विचलन भएको छ । यी पदक्रम विचलनले कवितालाई काव्यात्मक बनाएका छन् ।

ख) अर्थतात्त्विक विचलन

सुम्सुम्याउन शब्दलाई प्रभातसँग प्रयोग गरी आर्थिक विचलन सृजना गरिएको छ । छाडेका छैनन सुम्सुम्याउन नयाँ प्रभातहरूले भन्ने कवितांशमा प्रभातले मानवले भैं सुम्सुम्याउन नसक्ने हुनाले यहाँ आर्थी विचलन देखिन्छ । यसले कवितालाई सार्थक बनाएको छ ।

४.६.३.३ समानान्तरता

यस शीर्षकअन्तर्गत आन्तरिक र बाह्य समानान्तरतालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

क) बाह्य समानान्तरता

कवितामा सर्वनाम र विशेषण शब्दहरूको आवृत्ति भएको छ । यी आवृत्तिले कवितामा लयात्मकता प्रदान गरेका छन् । वर्णहरूको आवृत्ति कविताभरि प्रशस्त भएको देखिन्छ । त्यसै गरी त्यस सर्वनाम र चिसाचिसा विशेषणहरूको आवृत्ति पाइन्छ । यसरी बाह्य समानान्तरताको निर्माण भएको देखिन्छ ।

ख) आन्तरिक समानान्तर

कवितामा आन्तरिक समानान्तरताको प्रयोग भएको छ । आन्तरिक समानान्तरताको उदाहरण निम्नानुसार छ :

त्यस सुनसानसँग ह. १५

त्यस भयानकसँग ह. १६

त्यस मध्यरातसँग ह. १७

उपयुक्त उदाहरणमा एउटै भावका निमित्त तीन ओटा सन्दर्भको प्रयोग गरी आन्तरिक समानान्तरताको सही प्रयाग गरिएको छ ।

ड) सादृश्यविधान

कवितामा शब्दालङ्कार एवम् अर्थालङ्कारको प्रयोग पाइन्छ । यसले कविताको सौन्दर्यलाई विशिष्ट बनाएको छ । कवितामा प्रयुक्त अलङ्कारहरूको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अन्धकार चिर्ने तीर जस्तै	ह. २२
चोर औला सोभ्याउँछु	ह. २३ उपमा
ढल्ल लागेका मेरा परेलाहरूमा	ह. १९
चिसाचिसा मेरा आँखाहरूमा	ह. २० अनुप्रास

यस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोगले कविता जीवन्त बन्न पुगेको छ ।

४.७ सारांश

भाषाको उपयोग गरी कविले आफ्नो विचारलाई कवितामा व्यक्त गरेको हुन्छ । कवितामा प्रयुक्त भाषाले कविताको सौन्दर्यशिल्प र विचारपक्षको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । शैलीवैज्ञानिक समालोचनाले कविताको भाषिक सौन्दर्यशिल्पको विश्लेषण गरेर कृतिभिन्न रहेको विचारपक्षलाई समातेर निकाल्ने कार्य गर्दछ । जसबाट कृतिभिन्नको भाषा र त्यसले प्रतिनिधित्व गरेको देशकाल परिस्थितिको उजागर गर्दै समाजमा यसको उपयोगिता र महत्त्वको निर्धारण गर्दछ । यहाँ 'हुरी चल्नुअघि' कविता सङ्ग्रहभिन्नका पाँचवटा कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण गरिएको छ । कविताहरू छनौट नमुना छनौट पद्धतिका आधारमा गरिएकोले कविता विश्लेषणमा पर्नुमा अन्य कुनै खास विशिष्ट कारण छैन । विश्लेषणका आधारमा कवितामा तत्सम शब्दहरू र संस्कृतको सूक्तिको सार्थक प्रयोगले कविता विशिष्ट बन्न पुगेको छ । नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण र निपात शब्दहरूको प्रयोग कविताहरूमा पाइन्छ । प्रतीकात्मक र विचलन युक्त भाषिक प्रयोगले कविताहरूमा सौन्दर्य थपेको छ । बाह्य र आन्तरिक समानान्तरताको प्रयोग पनि कवितामा उत्तिकै सान्दर्भिक लाग्दछन् ।

निष्कर्ष तथा उपसंहार

ऋषिराम भुसाल नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । समालोचना र साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने भुसालको पेसा प्राध्यापन हो । प्राध्यापनजस्तो पेशालाई सकुशल अगाडि बढाउँदै साहित्य सृजनाक्षेत्रमा पनि भुसाल सफल देखिन्छन् । कविता पढ्न जति सरस लाग्दछ र लेख्न पनि त्यत्तिकै कठिन हुन्छ । भुसाल समाजका विभिन्न परिस्थितिलाई आफ्नो कवितामा प्रस्तुत गर्न सफल छन् । यहाँ भुसालद्वारा लिखित 'हुरी चल्नुअघि' कवितासङ्ग्रहको पाँचवटा कविताहरूको अध्ययन गरिएको छ । कविताहरूको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो अध्यायमा शोधशीर्षक, शोधको प्रयोजन, समस्याकथन, अध्ययनका उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको सीमाङ्कन र शोधपत्रको रूपरेखा समेटिएको छ । हुरी चल्नुअघि कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूको अध्ययन शीर्षक राखिएको प्रस्तुत शोधपत्रमा विवेच्य कविताहरूलाई संरचना, चयन, विचलन, समानान्तरता आदिका आधारमा शैलीवैज्ञानिक पद्धतिअनुसार अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो अध्यायमा शैलीविज्ञानको सिद्धान्तको चर्चा गरिएको छ । शैलीविज्ञानको परिचय, परिभाषा, शैलीविज्ञानको क्षेत्र, कृति विश्लेषणको शैलीवैज्ञानिक आधार र अध्यायगत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शैलीविज्ञानको चिन्तन पूर्व र पश्चिममा सुदीर्घ भए तापनि फर्डिन्याण्ड डि सस्युरको भाषाविज्ञान सम्बन्धी पुस्तक प्रकाशन भएपछि मात्र शैलीविज्ञानको आधिकारिक रूपरेखा देखा परेको हो । शैलीविज्ञान साहित्यको विश्लेषण गर्ने नवीनतम विधा मानिन्छ । भाषाका माध्यमबाट साहित्यमा निहित सौन्दर्यको खोजी शैलीविज्ञानले गर्ने हुनाले यसले भाषा निष्ठ भएर कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्दछ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो अध्यायमा कविता सिद्धान्तको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको पृष्ठभूमिमा कविता सिद्धान्तको चर्चा गरिएकाले कविताको परिचय, पृष्ठभूमि, परिभाषा, स्वरूप र संक्षिप्त विकास क्रमको अध्ययन गरिएको छ । यसका साथै अध्यायगत निष्कर्ष पनि अध्यायको अन्त्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो अध्यायमा विवेच्य कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन र कृतिकार कवि ऋषिराम भुसालको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । जसको निष्कर्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

वि.सं. २०३९ मंसिर ११ गते लेखिएको 'वीणा' कविता २०३९ मा समालोचना साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित गरिएको हो । जम्मा दुई अनुच्छेदमा संरचित कविता लघु फुटकर कविता हो । यसमा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यो कविता प्रगीतात्मक शैलीमा रहेको छ । नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषणको सार्थक प्रयोगले कविता कसिलो भएको छ । तत्सम शब्दको बाहुल्य कवितामा देखिन्छ भने ध्वनि, वर्ण र शब्दहरूको आवृत्तिले कविताको बाह्य समानान्तरता र प्रतीक एवं सादृश्य विधानले कवितामा लयात्मकता र अर्थगाम्भीर्यता प्रदान गरेका छन् ।

प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु उपयोग गरी लेखिएको 'प्रज्ञा-जो विकेको छ' कविता वि.सं. २०४६ पौष २६ गते बुटवलमा लेखिएको हो । संरचनाका दृष्टिले तुलनात्मक रूपमा लामो जस्तो देखिए तापनि कविता भने लघु आयाममा संरचित छ । एकलापीय प्रगीतात्मक शैलीमा रचिएको कवितामा बौद्धिकता, चिन्तन र विवेक बेचेर स्वाभिमान र सत्पथबाट तल खस्ने विद्वान्प्रति सम्बोधन गरिएको छ । यस कवितामा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण र निपात शब्दहरूको सार्थक प्रयोग गरिएको छ । तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य पाइए तापनि तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । अलङ्कारको प्रयोगले कविता भन विशिष्ट बन्न पुगेको छ । उपमा, रूपक दृष्टान्त आदिको उल्लेख्य भूमिका देखिन्छ । सगरमाथा, बालबालिकाको आँसु, ज्योतीजस्ता प्रतीकहरूको उपयोगले कविता व्यञ्जित हुन पुगेको छ । विरामचिन्ह, उद्गार चिन्ह, प्रश्नवाचक चिन्ह आदिको उपयोग पनि पाइन्छ । आन्तरिक र बाह्य समानान्तरमा निकै कसिलो रहेको कविता अल्पसमास र सरल शब्दहरूको उपयोगले सरस, सरल र सुबोध्य बनेको देखिन्छ ।

तेइस हरफमा संरचित 'दीपावली' कवितामा लामा, छोटा र मध्यखालका पङ्क्तिहरूको योजना छ । एकलापीय प्रगीतात्मक शैलीमा रचना गरिएको कवितामा पदक्रम विचलन र अर्थतात्त्विक विचलन भेटिन्छ । दीपावलीले सम्पन्नका घरमा खुसी र उमङ्ग ल्याउने तर दीनहीनका घरमा रिन र सङ्कट लिएर आउने भाव कवितामा रहेकाले शीर्षक पनि दपावली रहनु सार्थक देखिन्छ । तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगले कविता ललित बन्न पुगेको छ । नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण र लेख्य चिन्हहरूको सार्थक

प्रयोग पाइन्छ । अनुप्रास र बाह्य समानान्तरताले लयात्मकता प्रदान गरेका छन् । समानान्तरता र प्रतीकले अर्थगाम्भीर्यलाई विशिष्ट तुल्याएका छन् । कवितामा उपमा, रूपक, दृष्टान्त आदि अलङ्कारको प्रयोग पाइन्छ ।

वि.सं. २०३७ फाल्गुन १७ गते कीर्तिपुरमा कविको आफ्नो २६ औं जन्म दिवसमा लेखिएको कविताको शीर्षक पनि 'छब्बीसौं जन्मदिवसमा' रहेको छ । पहिलो अनुच्छेदमा २३ हरफ र दोस्रो अनुच्छेदमा २० हरफ रहेको कविताका हरफ लामा, छोटो र मध्य खालका छन् । केही समान किसिमको हरफ योजनाले कवितालाई वर्णमात्रिक छन्दको लय प्रदान गरेको छ । नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण शब्दहरूको सार्थक प्रयोग गरिएको छ । संस्कृत सूक्तिको प्रयोगले कवितालाई जीवन्त बनाएको छ । पदक्रम विचलन र आर्थी विचलन कवितामा पाइन्छ । आन्तरिक र बाह्य समानान्तरताले कवितालाई अर्थपूर्ण र लयात्मक बनाएको छ । उपमा, रूपक, समासोक्ति, दृष्टान्त जस्ता अलङ्कारले कवितालाई विशिष्ट बनाएको छ ।

वि.सं. २०३८ चैत्र ३१ गते मणिग्राममा लेखिएको 'विद्रोह कालारातहरूसँग' कविता वि.सं. २०४० बैशाखमा वर्तमान पत्रिकामा प्रकाशित भएको हो । अठ्ठाइस हरफमा संरचित कविताको आयम छोटो छ ।

छोटो आयाम भए तापनि नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषणको सार्थक प्रयोग कवितामा पाइन्छ । पदक्रम विचलनले कवितालाई काव्यात्मक र लयात्मक बनाएको छ भन्ने आन्तरिक र बाह्य संरचनाले कविताको अर्थपक्षलाई सिंगारेको पाइन्छ । प्रतीकहरूको प्रयोग कवितामा पाइन्छ । कवितामा उपमा, दृष्टान्त आदि अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पाँचौं अध्याय शोधपत्रको निष्कर्षका रूपमा रहेको छ । जसमा अध्ययनको निष्कर्ष यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । 'वीणा', 'प्रज्ञा-जो विकेको छ', 'छब्बीसौं जन्मदिवसमा', 'दीपावली' र 'विद्रोह कालारातहरूसँग' कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषणबाट कविताहरू समसामयिक युगसमपेक्ष सान्दर्भिक देखिन्छन् । पर्याप्त मात्रामा तत्सम चयनतर्फ भुकेर संस्कृत शब्दको मधुरता चखाउन खोजे पनि कवितामा यसले क्लिष्टता सिर्जना नगरेकाले अन्यथा लिनु हुँदैन । वि.स. २०४६ सालको जनआन्दोलन चल्नुअघिका परिवेश र परिस्थितिलाई विषय वस्तु बनाए तापनि कविता विविध विषयवस्तुमा आधारित छन् । विविध विषयवस्तुलाई समेटेर सामाजिक स्वार्थका लागि लाग्न सन्देश दिन सक्नु कवि भुसालको कविता लेखनको कला हो । आगन्तुक शब्दहरूको सार्थक

चयनले कविताहरूलाई समसामयिक लेखनको साधुमा स्थापित गरेका छन् र प्रथम पुरुषीय प्रगीतात्मक ढाँचामा रहेका कविताहरूको प्रस्तुति तथा सान्दर्भिक विषयवस्तुले सिङ्गो सङ्ग्रहलाई नै थप उचाइमा पुऱ्याएको देखिन्छ ।

कविताहरूको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई निम्नानुसार बुँदागतरूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

-) तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य,
-) तद्भव शब्दहरूको पनि उचित प्रयोग,
-) कही केही आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग,
-) व्याकरणिक विचलनले कवितालाई काव्यात्मक बनाइएको,
-) कोशीय विचलनको न्यून प्रयोग,
-) अर्थतात्विक र ध्वनिप्रक्रियात्मक विचलनको सार्थक प्रयोग,
-) आन्तरिक र बाह्य समानान्तरताको उचित प्रयोग,
-) शीर्षक निर्माणमा विविधता,
-) अनुच्छेद संरचना निकै छोटो र कसिलो,
-) सबै कवितामा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दु र प्रगीतात्मक प्रस्तुति ।

यसरी उपर्युक्त बुँदाहरूलाई हेर्दा शीर्षकहरू सार्थक, अनुच्छेद संरचना निकै कसिलो तत्सम तद्भव शब्दहरूको बाहुल्य, प्रथम पुरुषीय दृष्टिविन्दु, कवितामा अपेक्षित विचलन र समानान्तरताको उचित र सार्थक प्रयोगले कविता भाव र रूप दुवै पक्षमा विशिष्ट छन् ।

भावी शोधकार्यका लागि सुझाव

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक 'हुरी चलनुअघि कविता सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन' रहेको छ । यस शोधपत्रमा जम्मा पाँचवटा कविताहरूको अध्ययन गरिएको हुनाले यस सङ्ग्रहभित्र रहेर निम्न शीर्षकमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न सकिने छ ।

१. 'हुरी चलनुअघि' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन ।
२. 'हुरी चलनुअघि' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूको भाषिक विचलनको अध्ययन ।
३. तत्त्वका आधारमा 'हुरी चलनुअघि' कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरूको अध्ययन ।

सन्दर्भसूची

क) पुस्तकसूची

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान (चौथो सं.), काठमाडौं :
रत्न पुस्तक भण्डार ।

ढकाल, घनश्याम (सम्पादित) (२०६२), यथार्थवादी समालोचना, पोखरा: गण्डक साहित्य
सङ्गम ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद र केशवराज पोखरेल (२०६५), साधारण नेपाली, काठमाडौं: प्रधान
पुस्तक हाउस ।

त्रिपाठी, वासुदेव (अन्य सम्पा.) (२०६०), नेपाली कविता भाग ४ (चौथो सं.), काठमाडौं:
साभा प्रकाशन ।

नेपाल, घनश्याम (२०६७), शैलीविज्ञान काठमाडौं: एकता बुक्स ।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद (२०६८) साहित्यको रूपरेखा, काठमाडौं: सेवक प्रिन्टिङ्ग प्रेस ।

पौड्याल, शालिकराम (२०६२), रूपन्देही जिल्लाको कविताको इतिहास: सर्वेक्षण र
विश्लेषण, बुटवल: आइडियल प्रकाशन ।

भण्डारी, पारसमणि र माधवप्रसाद पौडेल (२०६६), नेपाली कविता र काव्य, काठमाडौं:
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६८), भाषिक अनुसन्धान विधि, काठमाडौं: न्यू हिरा बुक्स ।

भुसाल, ऋषिराम (२०४९), हुरी चलनुअघि, बुटवल: राष्ट्रिय छापाखाना ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), शैली विज्ञान, काठमाडौं : नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

शर्मा, मोहनराज (२०५५), समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल
राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

सम, बालकृष्ण (२०६९), आगो र पानी ,ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

ख) शोधपत्रसूची

ज्ञवाली, मुकुन्दहरि (२०६४), साहित्यकार ऋषिराम भुसालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, भैरहवा ।

पौड्याल, विष्णुप्रसाद (२०६८), समानान्तर आकास उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल ।

पौड्याल, शालिकराम (२०६९), रुपन्देही जिल्लाका प्रतिनिधि कवि र तिनका प्रमुख कविताकृतिको अध्ययन, अप्रकाशित नेपाली स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वि.कीर्तिपुर ।

ग) पत्रपत्रिकासूची

गरिमा (वर्ष २३, अङ्क ९, पूर्णाङ्क २७३ भाद्र २०६२), साभ्ना प्रकाशन, ललितपुर ।

ज्ञवाली, हिरण्यलाल, हुरी चलनुअधिका ऋषिराम भुसाल दैनिक जनसंघर्ष, (वर्ष ५ अङ्क ५९, पूर्णाङ्क १०९८, २०५१) बुटवल ।

पौड्याल, शालिकराम, प्रगतिवादी कवि ऋषिराम भुसाल एक सङ्क्षिप्त पचिय भिमिरे (वर्ष ३३, अङ्क ९, पूर्णाङ्क २३२, २०६१) ।

सम्प्रेषण परिवार, सम्प्रेषण (वर्ष ५, अङ्क ५, २०६५) ने.भा.शि.वि., त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

अध्याय दुई

शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ शैलीको पृष्ठभूमि

शैलीविज्ञानले १९ औं शताब्दीमा आएर आफ्नो सैद्धान्तिक मान्यतालाई विस्तार गरेको भएता पनि त्यसपूर्व पनि शैलीविज्ञानको उपयोग भएको पाइन्छ । उन्नाइसौं शताब्दीपूर्व Stylistics शब्दको मिल्दाजुल्दा शब्दहरू जर्मन तथा फ्रेन्च भाषामा प्रयोगमा आइसकेका थिए । जर्मन भाषामा प्रचलित शैलीले साहित्यिक समालोचनालाई र फ्रेन्च भाषामा प्रचलित शैलीले भाषाविज्ञानका जन्मदाता फर्डिनान्ड डि.सस्युरबाट नै भाषावैज्ञानिक शैलीविज्ञानको प्रारम्भ भएको मानिन्छ ।

वर्णनात्मक संरचनावादी भाषाविज्ञानको अभ्युदय भई भाषिक परिप्रेक्ष्यमा साहित्यभाषाबारे वैज्ञानिक चासो लिन थालिएबाट शैलीविज्ञानको चिन्तनले उत्कर्षता प्राप्त गर्न थालेको हो । यसै क्रममा रूसी रूपावादले साहित्य भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनको प्रयास विसौं शताब्दीको प्रथम चरणमा पाइनु भन्ने प्राग् स्कूलले साहित्यको भाषावैज्ञानिक अध्ययनका सम्भावनालाई सैद्धान्तिक र प्रायोगिक दुवै स्तरमा परिमाणात्मक र गुणात्मक रूपमा विसौं शताब्दीको दोस्रो चरणमा अगाडि बढाउने कार्य गरेको छ । रोमन ज्याकोब्सन, मुकारोस्को र त्रुबेस्कोयलाई प्रखर प्राग विद्वानका रूपमा लिइन्छ । यो विद्वानहरूबाट शैलीविज्ञानले सैद्धान्तिक अवधारणा प्राप्त गर्दै बामे सार्ने अवसर प्राप्त गरेको छ ।

पश्चिम शैलीवैज्ञानिकको आदि चिन्तन प्लेटोबाट भएको पाइन्छ भने पूर्विय साहित्य क्षेत्रको आदि चिन्तन भरलाई मानिन्छ । पूर्वमा शैलीको प्रयोग नगरिएको यस्ता पनि भाषिक पक्षको विश्लेषण प्रशस्त स्थान पाएकाले ह.ष्ठभूमिको रूपमा लिनु आवश्यक देखिन्छ । पूर्विय विद्वानहरूमा भरत, मामह, दण्डी, आनन्दवर्धन, क्षेभेन्द्र, कृन्तद्ध आदि विद्वानका अलङ्कार रीति, ध्वनि बक्रोक्ति आदि चर्चा शैलीविज्ञानका आधार ह.ष्ठभूमिगत आधारहरू हुन् ।

यसरी पूर्वेली र पश्चिमेली शैलीविज्ञानको परम्परालाई अध्ययन गर्दा पश्चिमेली शैली चिन्तन फराकिलो र वर्तमान सैद्धान्तिक मान्यतासँग नजिक छ । शैलीविज्ञानले वर्तमानको सैद्धान्तिक मान्यता पाउन विभिन्न विकासका मोडहरू तय गरेको छ । चम्कीको रूपान्तरण व्याकरण, क्रोचेको अभिव्यञ्जना वारा दृष्टिकोणका साथै भाषावैज्ञानिक

अध्ययनका विभिन्न सम्प्रदायको ह.ष्ठभूमि र सैद्धान्तिक आधारको भिन्नता जस्ता कुराले शैलिविज्ञानको ह.ष्ठभूमि विकास र विविधताका लागि आवश्यक आधार तयार गरेको देखिन्छ ।

२.२ शैलीको परिचय

शैली तत्सम शब्द हो । 'शनि' धातुमा 'लक' प्रत्यय लागी शील शब्दबाट शैली शब्दको निर्माण भएको छ । शैली शब्द अङ्ग्रेजीको 'Style' को नेपाली रूपान्तरण हो । ल्याटिन भाषाको style शब्दको अवेस्तामा staera र ग्रीसेलीमा stylas जस्ता विभिन्न रूप पाइन्छ । शैली विज्ञान अङ्ग्रेजी भाषाको stylistic शब्दबाट अनुवादित रूप हो यो stylistic शब्दले वर्तमान शैलिविज्ञानको मान्यता र यसको मर्मलाई बहन गर्न सकेको छ । यस अवस्था सम्म आइपुग्दा विभिन्न भाषामा विभिन्न अर्थमा यसको उपयोग गरेको थियो । यसो भएता पनि जर्मन शब्द stylistik ले साहित्य समालोचना तर्फ अली बढी नाता लगाउन प्रयत्न गरेको छ ।

पूर्वीय साहित्यको मुख्य स्तम्भका रूपमा रहेको संस्कृत साहित्यमा ठ्याक्कै शैली शब्दकै उपयोग गरी समालोचनातर्फ जोड दिइएको पाइदैन । तापनि यसलाई रोति, बृत्ति, मार्ग संज्ञा दिइएको पाइन्छ । जेहोस अङ्ग्रेजी शब्द style को पर्यायको रूपमा संस्कृतको रीति शब्द नै धेरै निकट छ ।

यसरी शैलीलाई शब्द र आर्थीरूपमा स्पष्ट्याउँदा प्रचलित शब्दकोषका अर्थलाई अगाडी साट्नु उपयुक्त हुन्छ । ती निम्नानुसार रहेको छन्:

बृहत नेपाली शब्दकोश:

- । अशलशील स्वभाव भएको व्यक्तिबाट हुने कुरो,
- । विशेष किसिमको कुनै काम गर्ने प्रणाली वा पद्धति कमि गराइएको ढाँचा परिपाटी, छाँट-छन्द,
- । कुनै सिद्धान्त जस्तै भएर आएको रीति वा चलन,
- । साहित्यिक स्पनामा लेखकका व्यक्तित्व विशेषताको छाप दिने वा विषयवस्तु ढाँचा र सरल शैली, तार्किक शैली, आलङ्कारीक शैली ।

प्र.ने. श.

-) कुनै कार्य वा गतिविधिको ढङ्ग, ढाँचा, तरिका वा विधि,
-) साहित्यिक अभिव्यक्तिको खास ढङ्ग वा रीति,
-) रीतिस्थिति चालचलन, स्वभाव, प्रथा (उदाहरण लोक शैली ग्रीमीण शैली)

शैलीलाई चिनाउने व्यक्तिगत, सामूहिक वा संस्थागत रूपमा प्रयत्न भएका छन् । जसले आफ्ना मतलाई प्रतिनिधि विचारका रूपमा अगाडि सार्ने काम भएको छ । यिनै प्रतिनिधि विचारहरूलाई निम्न अवधारणामा निर्माण गर्न सकिन्छः

-) शैली चयन हो ।
-) शैली मानकबाट विचलन ।
-) शैली अन्तर्वाक्यीय वैशिष्ट्य हो ।

शैलीले आफ्नो पुराना मान्यतालाई तोड्दै नयाँ मान्यता र विचारलाई जन्म दिन निकै प्रसववेदना पार गर्नु परेको छ । सन् १९५८ मा अमेरिकाको सोसल साइन्स रिसर्च काउन्सिल तथा इन्डियन विश्वविद्यालयको तत्त्वावधारणमा र सन् १९६९ मा एकफेल फाउन्डेसनका तर्फबाट इटलीमा भएका गोष्ठीहरूले शैली सम्बन्धी प्रस्तुत गरेका विचार गरिएको कार्यपत्र स्टायल इन ल्याङ्क्वेज र दोस्रो गोष्ठीमा प्रस्तुत गरिएको कार्यपत्र 'लिटरेटी स्टायल एण्ड सिम्फोजियम' नामक पुस्तकका रूपमा प्रकाशित छन् ।

यी दुवै गोष्ठीले शैलीलाई प्राचिन धारणा र अर्थभन्दा भिन्न रूपमा स्थापित गरेका छन् । शैलीको आधुनिक मान्यता ग्रीसिली शैलीशास्त्रद्वारा निर्देष्ट शैली र साहित्य शास्त्रमा विवेचित शैली नभएर भाषाविज्ञानको जगमा स्थापित शैली हो । साहित्यलाई भाषिक दृष्टिले अध्ययन गर्नु पर्ने मान्यताको शुरूवात भएपछि आधुनिक शैलीको विकास भएको हो । आधुनिक दृष्टिमा शैली साहित्यका अपरिहार्य तत्त्व हो । यसर्थ शैलीको विविध अध्ययन गर्ने विज्ञान वा शास्त्रलाई शैलीविज्ञान भनिन्छ ।

शैलीलाई आधुनिक मान्यता दिन त्यस्ता अवधारणाहरूलाई अगाडि सारियो जसले शैलीको प्राचीन मान्यतालाई बढाउँदै पूर्णता: नविन मान्यतामा स्थापित गर्न सफल भयो । ती मान्यताहरू निम्नानुसार छन्:

२.२.१ शैली चयन हो ।

भाषा प्रस्तुतिका धेरै विकल्पहरू छन् । आफ्नो विचारलाई प्रस्तुत गर्न स्रष्टाले उपयुक्त विकल्पको छनौट गर्दछ । भाषिक सिकाइको छनौट गरी आफ्नो पन र विचार प्रस्तुत गर्ने गर्दछ । यही उपयुक्त भाषिक एकाइको उपयुक्त छनौटलाई चयन भनिन्छ ।

राम घर जान्छ ।

रामबाट घर गइन्छ ।

यी वाक्यहरूमा स्रष्टालाई जुन उपयुक्त ठानेर छनौट गर्दछ त्यही नै चयन हो । रोजर फाउलर- शैलीको भाषाको संरचनामा चलहरूको परिचालनमा अथवा वैकल्पिक वा अन्तनिहित अभिलक्षणहरूको चयनमा निहित हुन्छ । 'ससेज अफ स्टाइल एण्ड ल्याङ्ग्वज' जे डब्लु सेट - 'शैलीका समस्त धारणाहरूको आधारभूत तत्त्व चयन हो भन्ने देखिन्छ । लिङ्गवाष्टिक थिसर एण्ड द स्टडी अफ लिटरेचर'

भाषाको सामान्य प्रस्तुतिको अतिक्रमण नै विचलन हो । स्रष्टाले भाषा प्रस्तुत गर्दा सामान्य प्रस्तुतिको नियमलाई उल्लङ्घन गरी भाषालाई भाचेर बङ्ग्याएर वा आफ्नो ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । त्यही नै विचलन हो । भाषिक विचलनले कृतिलाई उद्देश्यमूलक, विशिष्ट र सार्थक तुयाउँछ । विचलन निम्न पक्षमा भएको पाइन्छ:-

-) कोशीय विचलन
-) पद विचलन
-) ध्वनी विचलन
-) लेखप्रक्रियात्मक विचलन
-) अर्थतात्त्विक विचलन
-) भाषिक विचलन
-) प्रयुक्ति विचलन

२.२.३ शैली काव्य र रूप दुपै हो ।

शैली कृति वा सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको काव्य र रूप हो । शैलीमा कथ्य र रूप दुवैको आधित्य पाइन्छ । चार्ल्स वाली र उनका अनुयायीहरूले शैलीलाई कथ्य वा विचारको आवरणका रूपमा परिभाषित गरेका छन् । कृतिभित्रको कथ्य र कृति रचनको कारण स्रष्टाको दृष्टिकोण एवम् लेखन पद्धतिको प्रभाव कलात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

२.२.४ शैली चयन र संयोजक हो ।

स्रष्टाले उपलब्ध विभिन्न विकल्पहरूमध्ये उपयुक्त विकल्पको छनोट गर्ने क्रममा कथ्य र अभिव्यक्ति दुवै स्तरमा सामग्री छान्ने र त्यसको कुशल संयोजन गर्ने कार्य गरेको हुन्छ । संयोजनमा वैयक्तिक भिन्नता भएता पनि यसलाई व्यवस्थित तवरले कलात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको देखिन्छ ।

२.२.५ शैली अर्थ हो ।

शैली रूपको अभिव्यक्ति मात्र नभई सम्प्रेषणको आर्थे पद्धति पनि हो भन्ने भनाई पाइन्छ । अर्थले कृतिभित्रको संरचना र कालात्मक अर्थलाई संघटित गरेको देखिन्छ । कृतिभित्रको भाषिक संरचनाद्वारा सम्प्रेषित सूचनाको प्रतीयमान अर्थ वा लाक्षणिक अर्थ शैलीभित्र लुकेको पाइन्छ । शैलीका माध्यमद्वारा लेखक वा सङ्केत दाताले आफ्नो मूच्य सङ्केत बोधलाई यसरी निश्चित गरेको देखिन्छ । जसले त्यस सङ्केत बोधले सम्प्रेषित सूचना मात्र नबुझाएर त्यसको सँगै त्यो सच्य विषयतर्फ लेखको धारणा वा दृष्टिकोणसित सहमत हुन पुगोस् भन्ने भावना राखेको पाइन्छ । यसैले शैलीलाई आर्थी संरचनाको रूपा लिन सक्ने देखिन्छ ।

२.२.६ शैली भाषा हो

स्रष्टाको भाव वा विचारको प्रस्तुतिको माध्यम भाषा भएकाले भाषामा वैविध्यता सिर्जना गरेर अभिव्यक्तिलाई कलात्मक बनाएको पाइन्छ । विचलनलाई ग्रहण गरी आफ्नो रचनालाई वढी आकर्षक र प्रभावकारी तुल्याइन्छ । स्रष्टाले उपयोग गर्ने भाषा लक्ष्यात्मक, व्याङ्ग्यात्मक अनेकार्थक, अलङ्कृत, विचलित, भावपयोगी एवम् सिर्जनात्मक प्रकृतिको हुने हुनाले यिनै साहित्यिक भाषिक शैलीको उपयोग गरी कृतिलाई आस्वाद्य विशिष्ट र कलात्मक बनाएको पाइन्छ । त्यसैले शैलीलाई भाषाका रूपमा लिइन्छ ।

२.२.७ शैली वितरण हो

शैली वितरणयुक्त हुन्छ । भाषिक एकाइको उपयुक्त वितरणले बहन गर्ने सन्देश नै शैली हो । स्रष्टाले चयन गरेका उपयुक्त विकल्पहरूको समुचित वितरणलाई शैली भनिन्छ । त्यसैले वितरणको पर्यायका रूपमा शैलीलाई लिइन्छ ।

२.२.८ शैली कैशल हो

कृतिमा स्रष्टाको सिर्जनात्मक प्रस्तुती नै कौशल हो । स्रष्टाले आफ्नो भाव वा विचार प्रस्तुत गर्न आफ्नो सिर्जनात्मक सामार्थ्यलाई भरपुर उपयोग गरेको हुन्छ । यही सिर्जनात्मक बुशलताले एउटा शैलीको निर्माण गरेको हुन्छ । त्यसैले रचना विशेषमा नियोजित कौशलतहरूको अभिवृत्तिलाई शैली भनिएको पाइन्छ ।

शैलीका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरूबाट दिइएका परिभाषाहरू उल्लेख गर्नु औचित्य देखिन्छ ।

-) हरेक व्यक्तिको आफ्नै शैली हुन्छ । मरे
-) शैली विचारको पोशाक हो । स्पेन्सर
-) शैली चरित्रको छाया हो । गिवन
-) शैली छाला हो, कोटे मात्रै होइन । कालाएइल

माथि उल्लेखित परिभाषाहरूको अध्ययनबाट शैलीका सन्दर्भमा निम्नानुसार विचार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

भाषिक एकाईको सौन्दर्यबोधक शब्दभयन र भाषा एवम् विषयका दृष्टिबाट विचलन युक्त रचनाकारको विशिष्ट रचनाप्रकार वा अभिव्यक्तिलाई नै शैली भनिन्छ ।

२.३ शैलीविज्ञानको परिचय

आधुनिक भाषाविज्ञानको उदयसँगै शैली विज्ञानको आधुनिक मान्यताको जन्म भएको पाइन्छ । आधुनिक भाषाविज्ञानले भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनलाई जोड दिन थाले पछि साहित्यिक भाषाको पनि वस्तुपरक र कृतिकेन्द्रित अध्ययनको प्रारम्भ भएको पाइन्छ । शैलीविज्ञान आधुनिक मान्यता प्राप्त गर्नु अघि साहित्यको अध्ययन भाषाको वस्तुपरक भन्दा पनि व्यक्तिवादी प्रभाववादी तथा मनगढन्ते प्रवृत्ति हावी भएको देखिन्छ । तर भाषाविज्ञानले यस्ता कुरालाई निरूत्साहित पाउँदा भाषाको वस्तुनिष्ठ तथ्यपरक अध्ययनमा जोड दिन थालेदेखि शैलीविज्ञान साहित्यको अध्ययन विश्लेषण गर्ने नविन पद्धतिका रूपमा देखा विकसित हुँदै गएको देखिन्छ ।

भाषालाई सामान्य र साहित्यिक गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ । सामान्य भाषाको अध्ययन विश्लेषण सामान्य भाषाविज्ञानले गर्दछ । भने साहित्यिक भाषाको

भाषातत्त्वका आधारमाशैली विज्ञानले अध्ययन गरेको पाइन्छ । साहित्य सिर्जना गर्नमा संलग्न भाषिक संसाधनहरूको विश्लेषण यसमा हुन्छ । यसले कुनै पनि साहित्यिक रचनालाई कलात्मकता आधारमा भाषिक प्रतीक (अभिव्यक्त प्रतीक) मान्नको पाइन्छ । भाषाविज्ञान र सैन्दर्यशास्त्रको समान्वित प्रमोम शैलीविज्ञान भएकाले यी दुवै संग धनिष्ट सम्बन्ध राख्दै शैलीविज्ञानले आफूलाई अगाडि बढाउने छ ।

भाषाविज्ञानले साहित्यिक कृतिमा भाषिक पक्षको अध्ययन गर्ने भएकोले शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानसँग निकट देखिन्छ भने कृतिको कलापक्षको उद्घाटन गर्ने भएकाले यसले साहित्यशास्त्रसँग उत्तिकै मित्रता राख्दछ ।

शैलीविज्ञानको परिधि सधैं भाषा रहने हुनाले कृतिकारको प्रतिभा, पक्षको वैयक्तिक अनुभूति, सामाजिक परिवेश, सांस्कृतिक चेतना, विगत इतिहास आदिको अलमलमा नवरालिई कृतिको सौन्दर्य वा कलालाई प्रक्रिएको देखिन्छ । यसको मतलब यसले समाज पक्षलाई पूर्णतः आस्विकार गर्छ भन्ने नभएर अर्न्तमुखी भई समाजको दर्पणमा साहित्यको विश्लेषण नगरी साहित्यभित्र समाजको दर्पण नियाल्ने कार्य गर्दछ । शैलीविज्ञानले साहित्येतर पक्षको उपेक्षा गर्दै कृतिको चौघेरा भन्दा बाहिर नगई चौघेराको भित्र रहर कृतिको समालोचना गर्ने वा मान्यता भएकाले चौघेरा भन्दा बाहिर समाजमा साहित्यलाई नहेरी साहित्यमा समाजलाई नियाल्ने चस्मा प्रदान गरेको साहित्यको उपयोगिताको खोजी गर्नु भन्ने ठहरिन्छ ।

शैलीविज्ञान साहित्य विश्लेषण गर्ने नविन पद्धति भएकाले यसले आफूलाई नविन सिद्धान्त र प्रणालीका रूपमा स्थापित गर्दै एउटा स्वतन्त्र विद्याका रूपमा विकसित गएको पाइन्छ । यसको सम्बन्धमा भाषाविज्ञान र साहित्यशास्त्रसँगमात्र नभई चिन्हविज्ञान, प्रतीकविज्ञान आदि जस्ता साहित्यिक वा साहित्येतर विधासँग रहेको पइन्छ । भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा थपिएका नयाँ नयाँ आयामहरूको भन्ने यसको विकासमा ठूलो भूमिका खेलेको यथार्त साविक हुन्छ । आजको शैलीविज्ञान भाषाविज्ञानको प्रायोगिक शाखा मात्र नभएर एउटा स्वतन्त्र विधाका रूपमा विकसित हुँदै गएको देखिन्छ ।

२.४ शैलीविज्ञान सम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूका पारिभाष

शैलीविज्ञानलाई चिनाउन विभिन्न विद्वानहरूले परिभाषा दिएको पाइन्छ । ती परिभाषाहरू पनि विशिष्ट एउटा तथ्यलाई जोड दिएको पाइन्छ । ती परिभाषाहरू निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ:-

शैलीविज्ञान साहित्यिक भाषामा विविध प्रयोगहरूको अध्ययन र विश्लेषण केन्द्रित रहन्छ । जानाजान गरिएको विशिष्ट भाषिक प्रयोगहरूको साथमा यसले सूक्ष्म र जटिल प्रयोगहरूको पनि विवेचना गर्दछ ।

टर्नर

शैलीविज्ञानको कार्य व्यवस्थित भाषाको अभिव्यक्तिहरूको अध्ययन हो जुन अध्ययन त्यसमा निहित प्रभावकारी तत्त्वहरूका आधारमा गरिन्छ, अर्थात् भाषाका भाषाका माध्यमबाट हुने संवेदनशीलताको अभिव्यक्ति तथा संवेदनशीलतामा आधारित भाषाका माध्यमबाट हुने भाषा व्यापारको अध्ययन गर्नु नै शैलीवैज्ञानिक अध्ययन हो ।

चार्ल्स बाली

शैलीविज्ञान भाषाविज्ञान हो त्यो अङ्ग हो, जो साहित्यिक भाषाका विविध प्रयोगहरूको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित रहन्छ । यसले जानजान गरिएको विशिष्ट भाषिक प्रयोगहरूको साथै सूक्ष्म र जटिल प्रयोगहरूको पनि विवेचना गर्छ ।

मोहनराज शर्मा

कुनै पनि कृतिको वा सामग्रीको भाषावैज्ञानिक उपकरणले माध्यमबाट गरिने कृतिपरक समालोचना पद्धति नै शैलीविज्ञान हो ।

दुङ्गेल र दाहाल

शैली विज्ञान कृति केन्द्रित हुन्छ र शाब्दिक संरचनालाई अध्ययनको विषय बनाउँछ ।

कृष्ण गौतम

यो उल्लेखित परिभाषाका आधारमा शैली विज्ञानलाई यसरी अर्थ्याउन सकिन्छ: भाषा वैज्ञानिक उपकरणका सहायताले कुनै पनि कृति वा सामग्रीको गरिने वस्तुपरक वा कृतिकेन्द्रित समालोचना पद्धति नै शैलीविज्ञान हो ।

२.५ कृषिविश्लेषणमा शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक आधार

शैलीविज्ञानका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्दा र मूल्याङ्कन गर्दा शैलीवैज्ञानिक र सिद्धान्त र प्रविधिगत उपकरणहरूको आवश्यकता पर्दछ । तिनै सिद्धान्त र उपकरणहरूका आधारमा कृतिको वस्तुनिष्ठ, व्यवस्थित र क्रमिक विश्लेषण गरिन्छ । साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दा मुख्यतः भाषाविज्ञानमा आधारित वर्णनात्मक,

संरचनात्मक, प्रजनक रूपान्तरगतक, रूपार्दपरक माध्यमबाट प्रारूप तय गरिन्छ । प्रारूप भनेको त्यो सैद्धान्तिक वा प्रविधिगत ढाँचा हो जकिा आधारमा कृतिको व्यवस्थित, क्रमिक र वस्तुनिष्ठ विश्लेषण र विवेचना गर्न सकिन्छ । शैलीवैज्ञानिक सामालोचनामा प्रारूपको चयन, ग्रहण वा निर्धारण निम्नलिखित आधारमा गरिन्छ:

-) विश्लेषण कृतिको प्रकृति कस्तो छ ?
-) विश्लेषकको आफ्नो ज्ञान के कति छ ?
-) उसको आफ्नो क्षमता के कस्तो छ ?
-) उसको शक्ति र सीमा के हो ?

समालोचना वा मूल्याङ्कनका निम्ति कृतिको विश्लेषण निम्नलिखित प्रक्रियाबाट शैलिविज्ञानले गर्दछ:

तालिका नं. १

साहित्यिक संरचना	क) बनोट
	ख) बुनोट
शैली	क) चयन
	ख) अग्रभूमि
	अ) समानान्तरता
	आ) विचलन
	ग) विविधता
भाषा संरचना	क) व्याकरण
	ख) शब्द व्याख्या
	ग) ध्वनी

२.५.१ कुनै साहित्यिक सिद्धो कृतिको निर्माण साना सत्य घटकहरूबाट भएको हुन्छ । तिनै स-साना व्यवस्थित घटकहरूको कूल योगलाई संरचना भन्ने बुझिन्छ । कृतिको संरचनामा घटक, उपघटक कमबद्ध रूपमा रहेको पाइन्छ । कृतिको संरचनामा निम्नलिखित दुई घटक रहेको पाइन्छ ।

२.५.१.१ बनोट

साहित्यिक कृतिको संरचनामा रहेका साना घटकहरूको समग्र योगलाई नै बनोट भनिन्छ । कृतिको वाध्य बनोट हो । कृतिमा रहेका भाग, अङ्क, दृश्य, परिच्छेद संवाद, प्रसङ्ग, घटना नै बनोटका संरचक हुन् । शैलीविज्ञानले यिनै घटकहरूको वर्णन विश्लेषण गरेर कृतिको अमूर्त पक्षलाई मूर्त पार्ने काम गर्दछ ।

२.५.१.२ भाषा संरचना:

साहित्यिक कृति वा सङ्कथनकृमा रहेका स-साना घटकहरूलाई बुनोट भनिन्छ । यसमा एउटा घटकसँग अर्को घटकसँग सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । अलङ्कार योजना छन्दविधान, प्रतीक व्यवस्था, विश्व विद्यान, चरित्र कथानक घटना संयोजन आदिको वर्णन विश्लेषण गरेर शैलीविज्ञानले बनोटको विवेचना गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

२.५.२ भाषा संरचना

साहित्यिक कृतिलाई सजीव मुर्त तुल्याउने आधार सामग्री भाषालाई मानिन्छ । साहित्यिक कृति एउटा व्यवस्था हुँदा भाषा त्यसभित्रको उपन्यास हुन जान्छु । जसले गर्दा कृतिभित्र प्रयुक्त भाषाको आफ्नै प्रकारको संरचना पाइन्छ । भाषिक संरचनामा ध्वनि व्यवस्था, वर्ण व्यवस्था, रूप व्यवस्थालगायत संकथन सम्मका सबै एकाइहरू रहेको पाइन्छ । भाषाका संरचक घटकहरूलाई निम्न अवस्था अनुसार चिनाउन सकिन्छ:

२.५.२.१ ध्वनि व्यवस्था

यस व्यवस्थापमा खण्डीय र खण्डेनर ध्वनिहरू रहन्छन् । स्वर र व्यवञ्जन ध्वनि खण्डीय अन्तर्गत पर्दछन् भने अनुमानिकता श्वासन, आघात लय, मात्रा ताल आदि खण्डेलर ध्वनि हुन् ।

२.५.२.२ शब्द व्यवस्था

रूपको रूपभन्दा माथि पदावलि भन्दा तल्लो एकाईलाई शब्द भन्ने गरिन्छ । रूपको समुच्चयबाट निर्मित भाषिक व्यवस्थालाई शब्दव्यवस्था मानिन्छ । कृतिमा सृष्टाले आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्न शब्दहरूको उपयोग गरेको पाइन्छ । शब्दहरूको उचित चयनले साहित्यको ध्वानी निर्धारण गरेको चयन विवरण औचित्य, सार्थकता तथा शब्दले प्रदान गर्ने विशिष्टता केलाइन्छ । भाषाको रूपम पक्ष र अर्थपक्षसँग सम्बन्धित हुने भएकाले यसलाई रूपप्रक्रिया र अर्थोविज्ञानसँग सम्बन्धित भाषिक संरचना मानिन्छ ।

२.५.२.३ व्याकरण व्यवस्था

यस व्यवस्थाका माध्यमबाट कृतिको भाषा कति व्याकरणका नियम र सिद्धान्तहरूबाट अभिप्रेरित छ वा छैन केलाइन्छ । भाषा उपयोगको व्यवस्था वा परिपाटीको निराकरण वा मूल्याङ्कन गर्दै व्यवस्थित र नियमित बनाउन यसको निर्देशन रहन्छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा भाषाको नियमहरू र नियममुक्त अवस्थाको विश्लेषण नै व्याकरण व्यवस्थाको उपयोगको आधार मानिन्छ ।

२.५.३ शैली

प्रस्तुतीको तरिका वा ढङ्गढाँचा शैली भएकाले कृतिमा भाषाको विशिष्ट प्रयोग शैली भन्ने बुझिन्छ । विशिष्ट प्रयोगलाई अमूर्त प्रक्रिया भनिन्छ । यसले भाषापक्षसंग र सम्पूर्ण कृतिको कलापक्षसंग सम्बन्ध स्थापित गर्ने भएकाले यी दुवैको मध्यवर्ती अवस्था भन्ने बुझिन्छ । शैलिविज्ञानले यी दुवै पक्षको विश्लेषण गरी साहित्यको स्थान निरूपण गरेको पाइन्छ । शैली विज्ञानले निम्न पक्षहरूको माध्यबाट आफूलाई जीवित तुल्याएको पाइन्छ:

२.५.३.३ चयन

भाषिक एकाइहरूको उपयोग गरी स्रष्टाले आफ्नो कृतिलाई मूर्त रूप प्रदान गरेको हुन्छ । यस्ता एकाइहरू भित्र धेरै विकल्पहरू पाइन्छ । आफ्नो कृतिको प्रकृति अनुसार उपयुक्त र आवश्यक विकल्पको छनौट गर्दछ । यही उपयुक्त र आवश्यक छनौटलाई चयन भनिन्छ । कृतिमा निहित शैलीको आधारमा रचनाको मूल्याङ्कन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ ।

२.५.३.२ उपग्रह निर्माण

अग्रभूमि निर्माण चित्रकलामा प्रचलित शब्द मानिन्छ । चित्रको अगाडी देखिने भाग अग्रभूमि हो । यही शब्दलाई साहित्यकलाको विश्लेषणमा उपयोग गरिएको छ । साहित्यिक भाषाको सिर्जना गर्नमा अग्रभूमि निर्माणको विशेष भूमिका रहन्छ । शैलिविज्ञानले अग्रभूमि निर्माणको उपयोग गरी साहित्यको विश्लेषण गर्ने गर्दछ । परम्परित भाषाको गति विपरित भाषालाई नवीन किसिमले प्रयोग गरी साहित्यमा चमत्कारिता प्रदान गर्ने हुनाले यसको साहित्य महत्व विशिष्ट रहन्छ ।

शैलिविज्ञानमा अग्रभूमि निर्माणको अवधारणाका प्रथम प्रतिपादक प्राग स्कूलका भाषावैज्ञानिक भुकारोमको हुन् । यिनले काव्यभाषा सिर्जनामा अग्रभूमिलाई सर्वोपरी छानेको

देखिन्छ । अग्रभूमि भनेको भाषामा अप्राकृतिकता थोरै भाषालाई बढी आस्वाध र प्रभावशाली बनाएका पाइन्छ । मुकारोमकीले अग्रभूमिलाई अनपेक्षितता, असामान्यता, नवीनतय, अद्वितीयतय जस्ता दयोमका रूपमा लिएको देखिन्छ । प्रचलित प्रयोगभन्दा बढी स्तरीय हुनु प्रभावशाली र महत्वपूर्ण हुनु, भाषिक विशिष्टताले आशवाध, व्याख्येय बन्नु अग्रभूमि निर्माणका विशेषता मानिन्छन् । यिनै विशेषताले गदौं शैली विज्ञानमा भाषामा विश्लेषणका निम्ति अग्रभूमि निर्माणलाई विशेष महत्वका साथ लिइन्छ । अग्रभूमि निर्माण दुई आधार रहेको पाइन्छ, तीनलाई तल व्याख्या गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

२.५.३.२.१ विचलन

विचलनको पर्यायका रूपमा विचलनलाई पनि लिइन्छ । प्रचलित नियम वा संरचनाको मान्यताको अतिक्रमणलाई विचलन मानिन्छ । भाषाको सामान्य नियमलाई तोडेर मौलिक भाषिक निर्माण गर्नुलाई भाषिक विचलनका रूपमा लिइन्छ । यहाँ मौलिक शब्दको उपयोग गरिदा भाषालाई अस्वभाविक उपयोगलाई विचलनका रूपमा लिनुपर्ने देखिएला तर जहिले पनि त्यस्तो मानक पयोगको अतिक्रमण जहिले पनि उद्देश्यपूर्ण र सार्थक हुनुपर्ने आवश्यक रहन्छ । त्यो सोदेश्यता र सार्थकताको प्रयोजन साहित्यिक विशिष्टता सिर्जना गर्नु रहन्छ । निरुद्देश्य सार्थकता रहित विचलनको कुनै अर्थ रहदैन ।

साहित्यिक शैलीको विचलनलाई रूपान्तरणवादीहरूले विशेष उपयोग गरेको पाइन्छ । रूपान्तरणवादीका अनुसार सामान्य नियमबाट रूपान्तरित हुँदैन त्यसलाई विचलन मानिएको पाइन्छ । विचलन भाषिक एकाइका साथै चाकराकेक एकाइमा पाउन सकिन्छ, जे होस् अर्थ एवं भाषा संरचनामा चमत्कार सिर्जना गर्नमा विचलनको विशिष्ट स्थान रहन्छ, तलको कवितालाई उदाहरणको रूपमा हेर्न सकिन्छ:

मेरा धौलागिरी उपरमा छैन मैले पुगेको

नेपालीको दिल छुन अझै छैन मैले सकेको ॥ माधव घिमिरे: वैशाख

वाक्यको परक्रमका साथै प्रचलित विभक्तिको मानक प्रयोगमा समेत यहाँ विचलन पाइन्छ ।

२.५.३.२.२ समानान्तरता

समानान्तरताले एउटै प्रकृतिको समान रूपले उपस्थितिलाई बुझाउँदछ । भाषिक क्षेत्रमा भने भाषिक एकाई र तहभित्र पाइने समान सादृश्यता भन्ने बुझिन्छ । वर्ण, लय,

रूप, शब्द पदावली, उपवाक्य वाक्यम हुने सादस्यता समानान्तरता हो । साहित्यिक अभिव्यक्तिमा विशिष्टता ल्याउने यसको उपयोग गरिन्छ । विचलन अनियमिता हो भने समानान्तरता नियमितता हो । यो दुबै अग्रभूमि निर्माणका दुई मुक्ति मौकन पनि विपरित देखिन्छन् । विचलनले अनियमिता सिर्जना गरी समानान्तरताले नियमिताको उपस्थिति गराई भाषाको अभिव्यक्तिमा आकर्षण पैदा गराएको पाइन्छ । समानान्तरता अग्रभूमि निर्माणको विशिष्ट प्रकृति प्रक्रिया मानिन्छ । यसको पनि सार्थक एवं सप्रयोगन साहित्यमा उपयोग हुनु आवश्यक ठहरिन्छ ।

समानान्तरलाई आन्तरिक र बाह्य दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ । आन्तरिक रूपान्तरता शब्दवैचित्र्य वा शब्दालङ्कारका रूपमा देखिन्छ, यसलाई भाषामा ध्वनि वर्ण, रूप, शब्द पदावलि गराउर प्रकारित गरिन्छ । आन्तरिक समानान्तरता भने अर्थमत पुनरावृत्तिका रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यो बाह्य रूपाकृतिको अवरणभित्र रहन्छ । बाह्य समानान्तरता शब्दगत रहन्छ । भने यो अर्थपक्षसंग सम्बन्धित हुने हुनाले भावगत रहन्छ । यसलाई विम्ब अलङ्कार प्रतीक रस आदिका माध्यमबाट प्रकाशित गरिन्छ । समानान्तरतालाई निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट्याउन सकिन्छ:

सुन भनभन छन्छन शब्दभरी

घुँघुरा जलका श्रुतिरञ्जन छन्

अलि मुञ्जन भै जल मञ्जन ती

सुन मञ्जुला शब्द सुनाउँछन् ।

(लक्ष्मी प्रसाद देवकोटा: शाकुन्तला)

२.५.४ विविधता

भाषाको प्रयोजनगत भरेको कृतिमा, उपस्थितिलाई नै विविधता मानिन्छ । विषय र प्रयोगकर्ता अनुसार एउटा भाषाका विभिन्न भदहरू रहन्छन् । शैलीविज्ञानमा तिनै प्रयुक्तिका आधारमा देखिने विविधताको विश्लेषण गरिन्छ ।

२.६ सार अंश

साहित्यिक समालोचनामा देखा परेको भाषावैज्ञानिक समालोचना पद्धतिलाई शैलीविज्ञान भनिन्छ । **Style** शब्दको नेपाली रूपान्तरण नै शैली भनिन्छ । **style** शब्द ल्याटिन भाषाको **status** शब्दबाट व्युत्पत्ति भएको अर्थलाई नेपाली भाषाको शैलीविज्ञानले

समेटेको पाइन्छ । यो दुवै शब्दको मर्म केलाउँदा भाषाको माध्यबाट गरिने वस्तुनिष्ठ अलोचना प्रणाली भन्ने बुझिन्छ ।

आधुनिक भाषावैज्ञानिक फर्रिनान्ड डा सल्युरले शैलीविज्ञानको सुभारम्भ गरेको देखिन्छ । उनले भाषालाई वाफ् र बोलीया विभाजित गरे वाफ भाषाविज्ञानको विषय र बोली शैली विज्ञानको विषय मान्दै यसको प्रमुख धारा सुरू गरेको पाइन्छ ।

भाषामा दुई तह रहेको पाइन्छ । एउटा अभिव्यक्ति र अर्को काव्य । अभिव्यक्ति तह बाह्यउ पक्षसँग सम्बन्धित रहन्छ भने कथ्य आन्तरिक पक्षसँग सम्बन्धित रहन्छ । यी दुवैको संयोजन कृतिमा रहेको पाइन्छ । शैलीविज्ञानले प्रत्येक कृति वा संङ्कथनलाई भाषिक प्रतीक मान्दछ । तिनै भाषिक प्रतीकको बाह्य पक्षको अध्ययन विश्लेषण गरी त्यसमा अन्तर्निहित सौन्दर्य केलाउनु शैलीविज्ञानको उद्देश्य रहन्छ ।

शैलीविज्ञानको भाषिक विश्लेषण गर्ने आफ्नो मान्यता र सिद्धान्त रहेको पाइन्छ । ती सिद्धान्त र मान्यताले विशिष्टता प्राप्त गर्दै जाँदा शैलीविज्ञान समालोचनाको छुट्टै विधाका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । यसले कृतिको विश्लेषण गर्न साहित्यिक संरचना, शैली र भाषा संरचनाको उपयोग गरेको हुन्छ । साहित्यिक संरचनामा बनोट र बुनोटको अध्ययन गरिन्छ । भाषा संरचना अन्तर्गत व्याकरण व्यवस्था शब्द व्यवस्था ध्वनि व्यवस्थाको अध्ययन गरिन्छ भने शैलीभिन्न चयन, समानान्तरता विचलन र विविधताको अध्ययन गरिन्छ ।

	तत्सम	तद्भव	आगन्तुक
मेरो आत्माको वीणालाई	२	१	-
मैले राम्रैसँग सजाएको छु ।	-	२	-
कायरता र दुर्बलताले	-	२	-
तिनलाई राम्रैसँग कसिसकेको छु	१	१	-
तुच्छ लोभ र मोहका	-	१	-
खिया तारमा लागेका थिए,	३	-	-
तिनलाई राम्रैसँग पखालिसकेको छु	-	२	-
कुनै पारखण्ड र क्षुद्र स्वार्थका लागि होइन	-	-	-
जनताको सृजनशील संगीतका लागि	३	-	-
यसलाई मैले ठीकठाक पारेको छु	१	२	-
सत्य, शिव र सुन्दर संगीतका लागि	-	-	-
मेरो आत्माको वीणालाई	-	४	-

मैले राम्रैसंग सजाएको छु ।	२	-	-
आऊ, ए विश्वका शिल्पीहरू !	-	-	-
आऊ, जनतान्त्र कलाकारहरू !	२	-	-
आऊ सृजनाका सपूतहरू !	१	१	-
पवित्र सङ्कल्पले छुन्मुनाएका	२	-	-
तिम्रा उत्साही आत्मासँगै मेरो आत्माका वीणा	२	-	-
उच्चगम्भीर संगीतमा भन्झाउने छ,	१	२	-
सधै सधै मेरो वीणामो भङ्गारले	१	-	-
सृजना र सौन्दर्यको उपासना गर्नेछु,	-	२	-
सुनौला ज्योतिको मधुर प्रहारमा	३	-	-
मेरो वीणा सधै सधै बजिरहनेछ,	३	१	-
मेरो वीणा सधै सधै बजिरहनेछ,	-	-	-
मेरो आत्माको वीणालाई	-	-	-
मैले राम्रैसंग सजाएको छु	२४	२१	०